

סימני זיכרון במסורה של כתר ארם צובה

כתר ארם צובה הוא כתב היד המדויק ביותר של התנ"ך שיצא מחוגי המסרנים של טבריה. המסרן הידוע אהרן בן משה בן אשר – שחי בטבריה במאה העשירית – הוא שניקד אותו במו ידיו, סימן בו את טעמי המקרא ורשם בו את הערות המסורה הקטנה והמסורה הגדולה. סמוך ליצירתו נקרא שמו 'כתר' (בערבית: תאג'), ככינוי של שבת. הכתר עבר אחר כך לירושלים, נשדד בידי הצלבנים והובא למצרים, ושם ראה אותו הרמב"ם, והשתמש בו כדי לקבוע על פיו את נוסח הפרשיות והשירות בספרי התורה. אחר כך הועבר הכתר לעיר חלב שבסוריה, היא ארם צובה, ואז נוסף שם העיר לשמו של כתב היד, ונקרא שמו 'התאג' של צובה' או 'כתר ארם צובה'.¹ בשנת 1947 נפגע הכתר בפרעות שאירעו בעיר חלב, ואבדו דפיו הראשונים ודפיו האחרונים. מקץ עשר שנים הוברחו חלקי הכתר הנותרים למדינת ישראל, ואז החל המחקר המדוקדק של כתב היד ושל מסורתו.

המסורה של הכתר התפרסמה באופן שיטתי בשני מקומות: דוד שמואל לוינגר הוציא לאור את המסורה הגדולה, בלויית מראי מקומות אך בלא כל פירוש;² מהדורת 'מקראות גדולות הכתר' של אוניברסיטת בר אילן בראשות פרופ' מנחם כהן כוללת בתוכה את המסורה הגדולה והמסורה הקטנה של הכתר, בכרכים שיצאו

* על חלקים מן המאמר הזה הרצייתי בכינוס 'יהודי סוריה: היסטוריה זהות ומורשת' שנערך באוניברסיטת בר אילן בי"ב בסיוון תשס"ז ובכינוס לכבוד יציאתו לגמלאות של פרופ' משה בראשר, שנערך באוניברסיטה העברית בירושלים בי"ב בכסלו תשס"ח. בכמה מן הבירורים הקשורים בארמית סייע לי ידידי פרופ' יוחנן ברויאר, ואני אסיר תודה לו על כך.

1. על תולדותיו של כתר ארם צובה ראה: א' שמוש, **הכתר – סיפורו של כתר ארם צובה**, ירושלים תשמ"ז (ביבליוגרפיה רחבה על מחקר הכתר – שם, עמ' 175-178); י' עופר, 'כתר ארם צובה – תולדות כתב-היד וסמכותו', בתוך: מ' גלצר (עורך), **כתר ירושלים – תנ"ך האוניברסיטה העברית: הארות לנוסח ולמלאכת הספר**, ירושלים תשס"א, עמ' 17-33*.

2. ד"ש לוינגר, **מסורה גדולה של כתר ארם-צובה**, ירושלים תשל"ז. על המונחים 'מסורה גדולה' ו'מסורה קטנה' ראה: י' ייבין, **המסורה למקרא: אסופות ומבואות בלשון ג**, ירושלים תשס"ג, עמ' 60-70.

בדפוס ובתקליטור.³ אף פה נוספו מראי מקומות במדור 'עין המסורה', אך גם פה אין פירוש מפורט וצמוד של הערות המסורה; ועניין זה טעון עדיין השלמה.

מן התקליטור הנזכר וממהדורתו של לוינגר ניתן ללמוד כי במסורה הגדולה של כתר ארם צובה – בחלקים ששרדו ממנו – באות למעלה מ-3800 הערות מסורה גדולה.⁴ מבין ההערות האלה 69 הערות מכילות סימן זיכרון לפסוקים (משלושת הסוגים שיידונו להלן), ואם כן שיעור הערות הסימן נמוך למדי, פחות משני אחוזים. ההערות האלה מפוזרות בכל ספרי המקרא, והן ניכרות על פי תוכנן. ברוב ההערות האלה בא גם המונח "סימן" או "סימנהון"; אולם לא כל הערה המכילה את המונח הזה תוגדר כסימן. נעיר כי בכתבי יד רבים ובדפוס מקראות גדולות המונח "וסימנהון" בא בקביעות בהערות המסורה הגדולה לפני פירוט הפסוקים. לא כן מנהג הכתר. הוא משתמש במונח "וסימנהון" כאשר מובא סימן אמתי, או כאשר הפסוקים נרמזים בקיצור, מילה אחת לכל פסוק, וגם זה בעינינו סוג של סימן.⁵

דרכם של המסרנים שהם מעבירים מדור לדור את הערות המסורה. משום כך קשה מאוד לחשוף אילו מן הסימנים קיבל אהרן בן אשר מסרן הכתר מרבתי, ואילו

3. מ' כהן (עורך), **מקראות גדולות הכתר: מהדורת יסוד חדשה**, רמת גן תשנ"ב ואילך; הנ"ל (מהדיר ועורך מדעי), **מאגר הכתר: התנ"ך המסורה והמפרשים, ואחזור מידע תלת-ממדי**, גרסה שנייה, רמת גן תשס"ה.
4. מהדורת לוינגר (לעיל, הערה 2) ממספרת את הערות המסורה הגדולה בכל ספר מספרי המקרא, ונכללו בה 3729 הערות מסורה גדולה. על אלה יש להוסיף 67 הערות מסורה גדולה בספר דברים (שלא נכלל במהדורת לוינגר), 6 הערות בתצלום ששרד מספר בראשית, 11 הערות בתצלום ששרד מתחילת ספר דברים (2 מהן לא הצלחתי לקרוא), ועוד 11 הערות מסורה בדף מספר דברי הימים שנתגלה בשנת 1981. בסך הכול 3824 הערות.

חיפוש ממוחשב ב'תכנת הכתר' מעלה רק 3345 'הערות' מסורה שמקורן בכתר ארם צובה (זאת לאחת ניפוי 'דני' של ההערות שאין מקורן בכתר). הסיבה לכך היא שבמקרים שבהם יש בכתר שתי הערות מסורה (או יותר) המתייחסות למילים שונות באותו הפסוק, הן מובאות יחד ב'תכנת הכתר'.

5. ב'תכנת הכתר' הובאו הערות המסורה של כתר ארם צובה, ובמקומות שהכתר לא שרד הובאו הערות המסורה של כ"י ל. המונח "סימן" ונגזריו 'וסימ', 'וסימנהון' וכדומה) בא ב-150 הערות מתוך 3345 הערות המסורה הגדולה מן הכתר, שיעור של 4.5%. בחלקים שהכתר לא שרד, המונח בא ב-434 הערות מתוך 1772 שצוטטו מ'כ"י ל, שיעור של 24.5%. כלומר, שימוש של המונח במסורה של כ"י ל גבוה פי חמישה ויותר משימושו במסורת הכתר. ועדיין, גם כ"י ל משתמש במונח רק ברבע מן ההערות ולא באופן שיטתי כמקובל בדפוס.

רק 56 מתוך 150 ההערות שמשמש בהן המונח "סימן" מחזיקות סימן במובן שיידון במאמר זה. בשאר ההערות באות מילות רמז עבריות לפסוקים, לרוב מילה אחת לכל פסוק. כאמור, המסרן רואה גם בכך סימן ולכן נוקט את המונח אף כאן.

אחרי המילה "וסימנהון" מסומנת בדרך כלל נקודה עילית. אי אפשר לפרשה כסימן קיצור, שהרי המילה מובאת בשלמותה. לפיכך נראה כי נקודה זו באה לפני פירוט הסימן, ומשמעה כעין סימן הנקודתיים בפסוק המקובל היום.

סימני זיכרון במסורה של כתר ארם צובה

סימנים חיבר בעצמו או עיבד בעצמו. בהמשך דבריי אנסה למצוא את חותמו האישי של אהרן בן אשר, בטיפולו בהערות המסורה, אך הוכחה מוחלטת לכך לא אוכל להביא.

ועוד יש להעיר: הבדיקה שערכתי מתייחסת רק לסימנים המופיעים בכתר ארם צובה. כלל גדול הוא במסורה שהערות מסורה תמוהה או קשה מתבארת במקרים רבים מתוך בחינה השוואתית של כל מקבילותיה, ועל כן חיפשתי לכל סימן מקבילות במקורות מסורה אחרים. אולם אוסף הסימנים של הכתר איננו אוסף שלם ומקיף, גם משום אופייה הנקודתי והלקטני של המסורה, וגם בשל העובדה שדפים רבים של הכתר חסרים, ואין אנו יודעים אילו סימני מסורה באו בהם. חוקרים אחרים עסקו בסימני מסורה הבאים במקורות אחרים: פרנסדורף הביא קבוצת סימנים באוסף המסורה 'אכלה ואכלה'; ארנטרוי עסק בסימנים המובאים שם; גינצבורג אסף סימנים רבים מכתבי יד שונים; ויצחק ששר דן ביסודיות בסימני המסורה בכתב יד ששון 507 של התורה (כיום: ירושלים 5702²⁴).⁶ הערות הסימן בכתר ארם צובה נחלקות לשלושה סוגים עיקריים: (א) סימנים של ראשי תיבות; (ב) פסוק המובא לסימן (ג) סימנים בארמית.

א. סימנים של ראשי תיבות⁷

1. יהושע י"ט, טז: הָעֵרִים הָאֵלֶּה וְחֻצְרֵיהֶן ג'. זבולן (כאן) אשר (פס' לא) דן (פס' מח) o סימן ז'א'ד' o

לפנינו הערת מסורה מפרטת:⁸ המסורה קובעת כי צירוף המילים "הָעֵרִים הָאֵלֶּה וְחֻצְרֵיהֶן" בא שלוש פעמים במקרא (ג'), ורומזת לפסוקים האלה בעזרת מילות רמז: זבולן, אשר, דן. כל שלושת הפסוקים המפורטים כאן מופיעים בפרקנו, המפרט את

6. על סימני המסורה ראה: ייבין (לעיל, הערה 2), עמ' 67, 86-87; אליהו בחור אשכנזי, ספר מסורת המסורת, זולצבך תקל"א, לד ע"ב - לה ע"ב (בסוף "שער שברי לוחות"); ספר אכלה ואכלה, מהד' פרנסדורף, הנובר תרכ"ד, עמ' 173-176; E. Ehrentreu, *Untersuchungen über die*; Massora, Hannover 1925, pp. 38-43; כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתבי-יד עתיקים, לונדון 1885 (דפוס צילום, ירושלים תשל"א), סעיפים ס 501-196 (להלן: גינצבורג; ההפניה לאוסף זה תהיה בהתאם לשיטת הסידור הנהוגה בו, על פי אות ומספר הסעיף); י' ששר, כתבי-יד ירושלים 5702²⁴ (ששון 507) ומקומו בהתהוות נוסח המסורה הטברני המקובל, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 289-299.
7. הערות מסורה שלא צוין מקורן – צוטטו מכתר ארם צובה. סימני הניקוד – אינם במקור, אלא אם כן צוין אחרת. גם סימני הפיסוק המסומנים בהערות המסורה והדגשת האותיות, וכן המוסגר בסוגריים עגולים או מרובעים – אינם במקור. עיגולית המסורה – הועתקה מן המקור.
8. על המסורה המפרטת ראה: ייבין (לעיל, הערה 2), עמ' 66-67.

גורל הנחלה של שבטי ישראל, ולכן די בסימן קצר לזיכרון. לאחר פירוט המילים מופיע סימן נוסף של ראשי התיבות של שמות שלושת השבטים הנזכרים.

2. מל"א ג', ט: מלכים (כאן) – אַתְּ עִמָּךְ הַכֶּבֶד הַזֶּה ◦ דברי הימים (ב א', י) – אַתְּ עִמָּךְ הַזֶּה הַגָּדוֹל ◦ סימן מלכי ע'כ'ז. דבר' ע'ז'ג' ◦

הערה זו היא הערת מסורה משווה.⁹ המסורה מעמידה זה כנגד זה שני ביטויים דומים שנאמרו במלכים ובדברי הימים בהקשר דומה: תגובתו של שלמה המלך להצעת ה' "שאל מה אתן לך" (מל"א ג', ה; דה"ב א', ז). מטרת המסורה המשווה היא לשמר את הנוסח המיוחד לכל ספר, ולמנוע חילוף בין הביטויים: במלכים נאמר "את עמך הכבד הזה" ובפסוק המקביל בדברי הימים נאמר "את עמך הזה הגדול". לאחר פירוט שני הביטויים מופיע סימן זיכרון של ראשי תיבות של כל אחד מן הביטויים.

3. יחזקאל מ"ח, כז: קְדָמָה ג' חס'. נפתלי (ד) מנשה (ה) זבולן (כו) ◦ סימן נ'מ'ז' ◦

4. תהילים קי"ט, מה: ב' פסוק' באלף ביתא דמיין בסופיהון דמטעיין, פ' פקודיך דרשתי ◦ ואתהלכה ברחבה (פס' מה) ◦ לך אני הושיעני (צד) ◦ סימנהון כ'פ'ד' ◦

5. תהילים קי"ט, נו: ב' פסוק' באלף ביתא דמיין דמטעיין בסופיהון, פ' פקודיך נצרת: זאת היתה לי (נו) מזקנים אתבונן (ק). סימנהון כ'פ'ן' ◦

שתי ההערות האחרונות נכתבו שתיהן בראש העמוד, זו לצד זו, ומהוות למעשה צמד הערות הקשורות זו בזו. שני פסוקים במזמור קי"ט מסתיימים במילים "פ' פקודיך דרשתי", ושני פסוקים אחרים מסתיימים במילים "פ' פקודיך נצרת". המסורה קובעת שדמיון זה בסופי הפסוקים יש בו כדי להטעות, ועל כן היא מפרטת את תחילתם של הפסוקים המסתיימים בכל אחד משני הביטויים, ואף נותנת סימן של ראשי תיבות לשתי הסיומות.

6. תהילים קי"ט, קלב: מן ראשה דסיפרא עד אלפביתא רבא חַנְנִי ◦ ומן אלפ' ביתא עד סופה דסיפ' חַנְנִי בר מן ג' חַנְנִי. דרך שקר (כט) חליתי פניך (נח) פנה אלי (קלב) ◦ סימנ' ד'ח'ף' ◦

שני הפעלים חַנְנִי (או חַנְנִי), חַנְנִי באים 27 פעמים במקרא, וכולם בתהילים: הפועל [חַנְנִי מופיע 18 פעמים והפועל חַנְנִי – 9 פעמים. מטרת המסורה למנוע החלפה בין שני הפעלים, וכדי לקצר את תיאורם היא חוצה את ספר תהילים לשני חלקים: בחלקו הראשון של הספר (עד תחילתו של מזמור קי"ט, הקרוי 'אלפביתא רבא' על שם שיש בו אקרוסטיכון אלפביתי כפול שמונה) – בא תמיד הפועל [חַנְנִי, ואילו

9. מסורה משווה היא מסורה המעמידה זה לעומת זה פסוקים דומים ומצביעה על ההבדלים ביניהם.

בחלקו השני של הספר – בא בדרך כלל הפועל תיני, פרט לשלושה פסוקים חריגים, שפורטו בהערות המסורה וניתן להם סימן של ראשי תיבות.

7. תהילים קי"ט, קסז: כל אלף' ביתא רבא. *ואשמרה¹⁰ (ז ועוד) *ואתהלכה (מה) *ואדעה (קכה) *ואשא (מח) *ואענה (מב). מן ראשה עד סופה. *ואצרה (לד ועוד) *ואשעה (קיז) *ואשתעשע (מז) כולהון חטפין בר מן ח' קמצ'. *ואתנחם *ואשמרה *ואשיבה *ואקומה *ואשאפה *ואשועה *ואתקוטטה *ואהבם. o סימנהון ז'ז' ח'נ'ף' ק'ר'ש'. o זכרתי (נב) זכרתי (נה) חשבתי (נט) נשבעתי (קו) פי פערתי (קלא) קדמתי (קמז) ראיתי (קנח) שמרה (קסז) o

במזמור קי"ט באים פעלים רבים שבראשם האותיות ו"ו ואל"ף. האל"ף היא תחילית העתיד לגוף ראשון יחיד (מאותיות אית"ן), והווי"ו שלפניה היא ו' החיבור (המנוקדת בשווא) או ו' ההיפוך (המנוקדת בקמץ).¹¹ מטרת המסורה היא להבחין בין שני הסוגים. היא מדגימה את הסוג הראשון (הקרוי בפי המסורה 'חטפין', כי קריאתו של השווא מהירה וחטופה), ומתייחסת בפירוט לסוג השני, שהוא המיעוט. לסוג הזה נקבע מניין (ח' קמצ' – שמונה קמוצים), המילים עצמן פורטו, ראשי הפסוקים שהמילים מופיעות בהם פורטו וניתן להם סימן של ראשי תיבות.

8. איוב ל"ו, יא: קדמיה דסיפ' (כא, יג) יכלו בטוב ימיהם. תינינה (כאן) יכלו ימיהם בטוב. סימנהון ישאו יב'ב'ט' o אם ישמעו יכ'ל'ים' o

סיכום: שלושה מן הסימנים באים בהערות מסורה משווה; כולם באים בזוגות ומתייחסים לזוג ביטויים דומים שיש להבחין ביניהם: כ'פ'ד' לעומת כ'פ'ן' (4-5); יכ'ב'ט' לעומת יכ'ל'ים' (8); ע'כ'ז' לעומת ע'ז'ג' (2). ארבעת הסימנים האחרים (1, 3, 6, 7) באים בהערות מסורה מפרטת: לאחר כותרת הרשימה (הכוללת מניין), בא פירוט הפסוקים, ואחר כך המונח "וסימן" (או "וסימנהון") וסימן ראשי התיבות.¹² במחקרי על המסורה הבבלית מצאתי כי המסורה הבבלית נוקטת אך ורק סימנים מן הסוג הזה, ומרבה מאוד בסימנים כאלה. יש מן הסימנים שהם מסובכים וארוכים מאוד, ולכן אין מקום להניח שהם שימשו כסימני זיכרון בעל פה.¹³

10. סימני הניקוד בהערה זו ובהערה שאחריה מצויים במקור. במילים המסומנות בכוכב, סימן הניקוד הוא בבלי ולא טברני.

11. המסורה אינה נוקטת את המונחים הדקדוקיים האלה, אולם הפעלים שהיא מביאה לדוגמה מורים על כך שהמסרן מודע היטב להבחנה הדקדוקית (אין הוא מזכיר את המילים ואל, ואור, ואין, ואמונה – הבאות במזמור קי"ט ופותחות באותיות ו"ו אל"ף).

12. הערה 7 אינה עוסקת בצורה אחת, אלא בשמונה צורות פועל שונות הפותחות כולן בווי"ו קמוצה. משום כך השתנה הסדר: תחילה פורטו שמונה הצורות, אחר כך הובא הסימן, ולסוף פירוט מילות הרמז לפסוקים (שהסימן קשור בהן).

13. ראה: ' עופר, המסורה הבבלית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א, עמ' 116-122, ובמיוחד בסיכום שם, עמ' 122.

בהשוואה לכך ראוי להעיר על מיעוט הסימנים מן הסוג הזה במסורה של הכתר. הסימנים הבודדים הבאים בכתר הם קצרים למדי, ולכן ייתכן ששימשו גם כסימני זיכרון בעל פה. הערת מסורה אחת (מס' 8) ראויה לציון מיוחד: הסימנים י'כ'ב'ט' י'כ'י'ם נוקדו, והדבר רומז כנראה לכך שהסימנים היו הגויים ושימשו לזיכרון בעל פה.

ב. פסוקים המובאים לסימן

הסימנים מן הסוג הזה משמשים בהערות מסורה משווה: בחלק הראשון של הערת המסורה באה השוואה בין שני ביטויים דומים (או יותר) והמסורה מצביעה על ההבדל ביניהם: לרוב באה בפסוק האחד מילה מסוימת ובפסוק הדומה לו – מילה אחרת. בחלקה השני של הערת המסורה בא המונח "סימנהון" (או: "וחד פסוק" סימנהון) ואחריו מובא פסוק מן המקרא ובו מופיעות שתי המילים הנבדלות שהובאו בחלק הראשון. סדר המילים בפסוק הסימן מתאים לסדר שבו הובאו הפסוקים בחלק הראשון, והוא גם סדר המקרא.

לעתים צוטט רק חלקו הראשון של פסוק הסימן, וחלק זה כולל רק אחת משתי מילות הסימן, או שאינו כולל אפילו אחת מהן. במקרים האלה הבאתי את המשך הפסוק בסוגריים מרובעים.

1. שופטים ב', ז: יהושע (כ"ד, לא) ואשר ידעו. שופטים (ב', ז) אשר ראו. סימנהון וידעתם היום כי לא את בניכם [אשר לא ידעו ואשר לא ראו] (דברים י"א, ב) o

2. שם: יהושע (כ"ד, לא) ואשר ידעו. שופטים (ב', ז) אשר ראו. סימנהון ואשר לא צדה והאלהים [...] אשר ינוס שמה] (שמות כ"א, יג) o

3. שמ"ב י"ג, יד: ב' מטעיין בעינינה. קדמיה (שמ"ב י"ג, יד) ולא אבה לשמע בקולה. תינינה (שם, טז) ולא אבה לשמע לה. וחד פסוק סימנהון קולה כנחש ילך [...] באו לה] (ירמיהו מ"ו, כב) o

4. שמ"ב כ"א, טו: ארבעה פסוק' בעינינה הדין מתחלפין. קדמייה (שמ"ב כ"א, טו) ותהי עוד מלחמה. תינינה (שם, יח) ותליתייה (שם, יט) ותהי עוד המלחמה. בתרייה (שם, כ) ותהי עוד מלחמה. וחד פסוק סימנהון ויאמר אלי בן אדם הראה אתה מה הם (יחזקאל ח', ו) oo

5. מל"א י', יז: מלכים (כאן) בית יער הלבנון. דברי הימים (דה"ב ט', טז) בבית יער. סימנהון הוי מגיעי בית בבית (ישעיהו ה', ח) o

סימני זיכרון במסורה של כתר ארם צובה

6. מל"א י"ב, ב: מלכים (כאן) וישב ירבעם. דדברי הימים (דה"ב י', ב) וישב ירבעם. סימנ וישב יהושפט בירושלם וישב (דה"ב י"ט, ט, ד) 14 o

7. מל"א י"ג, כד: וילך וימצאהו (כד) והחמור והאריה o וילך וימצא (כח) וחמור והאריה o סימנהון בלחי החמור חמור (שופטים ט"ו, טז) o

8. מל"א ט"ו, כט: בעשא (כאן) ויהי כמלכו. זמרי (מל"א ט"ז, יא) ויהי במלכו. קדמיה כמלכו תינינה במלכו. סימנהון ואשכון כמלך בגדוד (איוב כ"ט, כה) o

הסימן הוא האותיות כ' ב' שבראשי התיבות "כמלך בגדוד", ומצטרפת לכך המילה 'מלך' הרומזת למילה 'מלכו'.

9. מל"ב כ', יג: מלכים (כאן) וישמע עליהם חזקיהו. ישעיהו (ל"ט, ב) וישמח עליהם. סימנהון שמעה ותשמח ציון (תהילים צ"ז, ח) o

10. מל"ב כ"ב, יט: מלכים (כאן) וגם אנכי שמעתי. דבר' הימי' (דה"ב ל"ד, כז) וגם אני שמעתי o סימנהון אנכי עשיתי ארץ ואדם [...] אני ידי נטו] (ישעיהו מ"ה, יב) o

11. ישעיהו ל"ו, ה: מלכים (מל"ב י"ח, כ) אמרת אך דבר. ישעיהו (כאן) אמרתי אך דבר. סימנהון ויקרא אבימלך ליצחק ויאמר אך הנה אשתך [...] ואיך אמרת... כי אמרתי] (בראשית כ"ו, ט) o

כמו בהערה מס' 8 ייתכן שגם פה הסימן כולל רמז נוסף לפסוקים, מלבד המילים המנוגדות עצמן, והוא המילה 'אך' (או הצירוף "ויאמר אך"). אולי משום כך האריך המסרן בציטוט הפסוק למרות שלא הגיע בציטוטו אל המילים הרומזות לפסוקים המשווים.

12. ירמיהו נ"ב, כה: מלכים (מל"ב כ"ה, יט) אשר הוא פקיד. ירמיהו (כאן) אשר היה פקיד. סימנהון הוא היה גבר ציד (בראשית י', ט) o

13. שם: מלכים (מל"ב כ"ה, יט) ואת הספר שר הצבא. ירמיהו (כאן) ואת ספר. סימנהון וזה פרשגן הנשתון [...] לעזרא הכהן הסופר סופר...] (עזרא ז', יא) o

הערות 12-13 עוסקות בשני הבדלים בין פסוקים מקבילים במלכים ובירמיהו. בין שני הפסוקים המשווים יש גם הבדל שלישי: 'וחמשה' לעומת 'ושבעה', אך לא הובא לו סימן זיכרון, כנראה מפני שאין במקרא פסוק שבאות בו שתי המילים האלה כדיוקן (אך יש 'בחמשה... שבעת', 'חמש... שבע' ועוד).

14. סימני הניקוד בהערה זו – מועתקים מן הכתר (הצירי במילה וישב – מסומן בניקוד בבלי). המסרן רשם כאן גם את טעמי המקרא, כעזר לזיהוי הפסוק או לזיכרון.

14. תהילים נ"ז, יב: קדמיה דסיפר' (תהילים נ"ז, ו) רומה על השמים אלהים. ושאר (תהילים נ"ז, יב; ק"ח, ו) רומה על שמים. סימנהון השמים שמים לי-הוה (תהילים קט"ו, טז) o

15. איוב א', יא: קדמיה דסיפ' ואולם שלח נא ידך (כאן). תינינה אולם שלח נא ידך (איוב ב', ה). וחד פסוק סימנ' ואולם הכסא אשר ישפט שם אָלם¹⁵ (מל"א ז', ז) o

המילה 'אולם' שבסימן שונה במשמעותה מן הפסוקים המשווים.

16. איוב ל"ג, כד: איוב (כאן) פדעהו. משלי (ד', טו) פרעהו. סימנהון ואת ראשו ואת פדרו (ויקרא א', יב) o

הערת המסורה הזאת אינה משווה פסוקים דומים, אלא שתי מילים דומות השונות רק באות אחת. ניתן להבין שסימן הזיכרון בנוי על האות ר שבמילה ראשו והאות ד שבמילה פדרו (בדומה להערה מס' 8 לעיל). אולם אם כן, יוצא שבסימן הזה משלי קודם לאיוב; ואילו בכתר, במסורת בבל, וגם בהערה זו גופה – איוב בא לפני משלי! משום כך נראה כי הסימן כולו הוא במילה פדרו: ד לפני ר. מלבד זה, מילת הסימן רומזת למילים הנדונות באופן נוסף, שהרי היא פותחת באות פ ומסיימת באות ו, כמו שתי המילים הנדונות. זו הסיבה להעדפת פסוקנו על שני פסוקים אחרים שנזכר בהם "הפדר" (ויקרא א', ח; ח', כ), ועל מאות רבות של מילים במקרא שבא בהן רצף האותיות 'דר'.

17. ישעיהו ל"ג, טו: ישעיהו (כאן) מראות ברע. חבקוק (א', יג) מראות רע. סימן לא יחליפנו [...] טוב ברע או רע בטוב] (ויקרא כ"ז, י) o

סיכום: ברוב המקרים ההשוואה היא בין שני פסוקים דומים במקרא השונים במילה אחת, ופסוק הסימן כולל בתוכו מילה המורה על הפסוק הראשון במקרא ומילה נוספת המורה על הפסוק השני. אולם יש כמה חריגים, שבהם אותיות מסוימות בפסוק הסימן רומזות להבדלי האותיות בין הפסוקים המשווים: מה הם (4), כמלך בגדוד (8), פדרו (16). בשני האחרונים המילה רומזת גם לשינוי וגם למילים הנדונות. בדקתי את אוסף הסימנים העשיר שלי קט"ד גינצבורג בספרו המסורה (אות ס, סעיפים 196-501), ומצאתי שם מקבילות ל־10 מתוך 17 הערות המסורה שבסעיף הזה.¹⁶ מובאים שם קרוב לעשרים סימנים מסוג זה השייכים לחלקי הכתר הקיימים

15. סימן הניקוד מסומן במקור.

16. ראה: כ"ד גינצבורג, המסורה על־פי כתבי־יד עתיקים, לונדון 1885 (דפוס צילום, ירושלים תשל"א), כרך ב, עמ' 341-360. מקבילה למובאה 1 בסוג זה – בסעיפים 368, 499 של גינצבורג; 4 – 383; 8 – 394; 9 – 415; 10 – 407 + 417; 11 – 405-407; 12 – 407; 13 – 407 + 498; 15 – 469 + 498; 17 – 423.

סימני זיכרון במסורה של כתר ארם צובה

ואינם מובאים בכתר. כמו כן מובאים שם כשלושים סימנים מסוג זה השייכים לחלקים החסרים מן הכתר, ואפשר שכמה מהם הובאו בדפי הכתר שאבדו. נראה שהסימנים מהסוג הזה חביבים על מסרן הכתר, והוא הרבה להביא מהם. ייתכן שכמה מהם חיבר בעצמו.

ג. סימן שהוא משפט בארמית¹⁷

סימן הזיכרון השכיח ביותר במסורה של הכתר הוא משפט בארמית. 43 סימנים כאלה נמצאו בהערות המסורה של הכתר, והם מובאים להלן בנספח. כמעט כל ההערות הן מסוג המסורה המפרטת. בראש ההערה באה כותרת המגדירה את התופעה הנדונה ואת מניין הפסוקים, ולאחריה בא משפט הסימן בארמית ומפרט את הפסוקים. ברוב המקרים (31 מתוך 43) בא המונח "וסימנהון" אחרי הכותרת ולפני משפט הסימן; אולם לעתים המונח הזה אינו מופיע. הנה דוגמה אופיינית של הערת מסורה מן הסוג הזה:

[1] שופטים ז', ג: יָשַׁב ה' וְסִימְנָהוֹן. אַכְל (שמ"א כ', ה – לאכול) מַסְכִּינָא (תהילים ע"ד, כא – דך) צַפְרָתָא (שופטים ז', ג – ויצפר) דִּירוּשָׁלַם (שמ"ב ט"ו, ח – ירושלים) וְאַתְנַחַם (ישעיהו י"ב, א – ותנחמני).

הרי פה סימן זיכרון לחמישה פסוקים, שבכל אחד מהם באה הצורה יָשַׁב. את המילים מן הפסוק שהמסרן רמז אליהן במילים הארמיות הבאתי בסוגריים. ואלה הפסוקים שנרמזו בהערת המסורה (בכל אחד מהם סומנה הצורה יָשַׁב וכן המילה שמקבילה ארמית שלה כלולה בסימן):

(2) שמ"א כ', ה: וַיֵּאמֶר דָּוִד אֶל יְהוָה הִנֵּה חִדַּשׁ מָחָר וְאַנְכִי יֵשֵׁב אִשְׁב עִם הַמֶּלֶךְ לֶאֱכֹל.
(5) תהילים ע"ד, כא: אֵל יֵשֵׁב 77 נִכְלָם עָנִי וְאַבְיּוֹן יְהַלְלוּ שְׁמֶךָ.

17. בסעיף הזה יובאו רק מקצת ההערות. רשימה מלאה באה בנספח (עמ' 193-198). המובאות מן התרגומים בסעיף זה הובאו על פי המהדורות האלה: אונקלוס: מהד' א' שפרבר, ליידין 1959 (סימני הניקוד הומרו לסימנים טברניים); המיוחס ליונתן: מהד' מ' גינזבורגר, ברלין תרס"ג; פשיטתא (לבראשית): מהד' ח' הלר, ברלין תרפ"ז; נאופיטי: תרגום ארץ ישראל לתורה כתב יד ותיקן (ניאופיטי 1), מהד' צילום, ירושלים תשל"א; יונתן (לנביאים): מקראות גדולות הכתר (לעיל, הערה 3).

שימוש המילים בארמית ארץ ישראלית נבדק במילונו של סוקולוף: M. Sokoloff, A *Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*², Ramat Gan-Baltimore-London 2002 (להלן: סוקולוף). שימוש הארמית הבבלית נבדק במילונו השני של סוקולוף: M. Sokoloff, A *Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat Gan-Baltimore-London 2002 (להלן: סוקולוף, ארמית בבליית).

(1) שופטים ז', ג: וְעַתָּה קְרָא נָא בְּאָזְנֵי הָעַם לְאמֹר מִי יֵרָא וְחָרַד יֵשֵׁב וְיִצְפֹּר מֵהַר הַגִּלְעָד.

(3) שמ"ב ט"ו, ח: [...] אִם יֵשֵׁב [יָשׁוּב קְרִי] יֵשִׁיבֵנִי ה' יְרוּשָׁלַם וְעִבְדֹתֵי אֶת ה'.

(4) ישעיהו י"ב, א: וְאִמְרַתְּ בַיּוֹם הַהוּא אֹדְדָה ה' כִּי אֲנַפְתָּ בִּי יֵשֵׁב אֶפְדָּה וְתִנְחַמְנִי.

מטרת הערת המסורה היא להבחין בין הצורה יֵשֵׁב ובין צורות אחרות קרובות לה כגון יָשׁוּב. סימן הזיכרון מורכב ממשפט בארמית ובו חמש מילים, וכל אחת מהן רומזת לפסוק אחר: "אכל" רומז למילה "לאכול"; "מסכינא" – למילה "דך", "צפרתא" למילה "ויצפר" וכך הלאה. מילות הרמז יוצרות משפט בארמית בעל משמעות כלשהי, והדבר מקל, כמובן, על זכירתו. המשמעות היא, בערך, 'אכל העני את העוף של ירושלים ונרגע'; אין פה משמעות עמוקה מדי, אבל יש פה משפט נחמד בעל משמעות.

את תהליך יצירת הסימן ניתן לתאר בתרשים להלן:

עובדה מסרנית	הצורה יֵשֵׁב באה חמש פעמים במקרא
רשימת פסוקים	שופטים ז', ג; שמ"א כ', ה; שמ"ב ט"ו, ח; ישעיהו י"ב, א; תהילים ע"ד, כא
בחירת מילה בולטת בכל פסוק	ויצפר; לאכול; ירושלים; ותנחמני; דך
מציאת מילים מקבילות בארמית	צפרתא; אכל; ירושלים; אתנחם; מסכינא
עיצוב כמשפט	אכל מסכינא צפרתא דירושלים ואתנחם

בדיקת הסימנים מובילה לכמה ממצאים:

א. לפעמים, המילה הארמית רומזת למילה מן הפסוק על פי השורש המשותף שלהן, ולפעמים רק על פי הצליל – ולא על פי המשמעות. למשל, בדוגמה שלפנינו המילה "צפרתא" (ציפור), מזכירה את "ויצפר" שמשמעותה 'ישכים בבוקר'.

ב. סדר המילים במשפט הסימן אינו מתאים לסדר המקרא, ועוצב כך שיתאים ליצירת משפט הגיוני.

ג. למשפט הארמי נוספו מילות שאינן במקרא – כגון ד- (אצלנו) וכגון ו-, ל- (בסימנים אחרים). גם כאן, המטרה היא כמובן, לגבש את המשפט ולהפוך את סדרת המילים למשפט בעל היגיון פנימי.

מסקנה נוספת היא שבחירת המילה הארמית לייצוג המילה העברית אינה תלויה בתרגום הפסוק. גם כאשר המסרן בוחר במילה ארמית הקרובה במשמעותה למילה העברית שהוא רומז לה, אין הוא מחויב כלל לתרגום של הפסוק הנדון. למשל:

סימני זיכרון במסורה של כתר ארם צובה

[2] שמ"א י"ט, י: בְּלִילָהּ הוּא ד' וסימנהו' – שתה (בראשית י"ט, לג – ותשקי) ודמך (בראשית ל', טז – וישכב) וקם (בראשית ל"ב, כג – ויקם) וערק (שמ"א י"ט, י – נס וימלט. יונתן: ערק וְאֶשְׁתִּיב) o

בפסוק הראשון (בראשית י"ט, לג) כל התרגומים הארמיים מתרגמים את וְתִשְׁקִין במילה ארמית מן השורש שק"י (אונקלוס: וְאֶשְׁקִיאָה; המיוחס ליונתן: ואשקיאן; נאופיטי: ואשקיין [ובגליון: ואשקן]; פשיטתא: ואשקי). המסרן העדיף את המילה "שתה", כנראה משום שהתאימה טוב יותר למשפט הסימן. המילה וְיִשְׁכַּב (בראשית ל', טז) תורגמה בדרכים שונות: אונקלוס והמיוחס ליונתן: ושכיב; נאופיטי: ושמש, ובשוליים: ואזדמן לוותה. פשיטתא: ודמך. המסרן בחר פה במילה "ודמך", אך נראה שהדמיון בין המילה שבחר בה ובין תרגום הפשיטתא היא מקרית בלבד. שפת המסורה היא ארמית גלילית, ובארמית גלילית "דמך" רגיל בהוראת 'שכב'.¹⁸ ואין זה משנה אם אכן תורגמה כך המילה בפסוק הנדון. והנה דוגמה נוספת:

[3] שופטים י', יד: וְזָעְקוּ ג' פת' וסימנהו' – אזלו (שופטים י', יד – לכו) רעייא (ירמיהו כ"ה, לד - הרעים) קדשו (יואל א', יד – קדשו צום) o

ואלה הפסוקים שנרמזו בהערת המסורה:

שופטים י', יד: לְכוּ וְזָעְקוּ אֶל הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר בְּחַרְתֶּם בָּם הִמָּה יוֹשִׁיעוּ לָכֶם בְּעַת צָרְתְּכֶם.

ירמיהו כ"ה, לד: הִלִּילוּ קְדָשׁ וְזָעְקוּ וְהִתְפַּלְּשׁוּ אֲדִירֵי הַצֹּאן כִּי מָלְאוּ יְמִיכֶם לְטָבוֹחַ. יואל א', יד: קְדָשׁוּ צוּם קְרָאוּ עֲצָרָה אֶסְפוּ זְקֵנִים כָּל יֹשְׁבֵי הָאָרֶץ בֵּית ה' אֱלֹהֵיכֶם וְזָעְקוּ אֶל ה'.

מטרת הערת המסורה היא להבדיל את שלוש המילים האלה משלוש היקריות וְזָעְקוּ (ז' בקמץ, צורת עבר) ומההיקרות האחת של וְזָעְקוּ (ז' בחטף-קמץ – ציווי, צורת הפסק).

בפסוק האחרון, יונתן מתרגם את הצירוף "קדשו צום" – גְּזְרוּ תַעֲנִי. ובכל זאת בחרו בעלי הסימן בפועל "קדשו", הוזהר להיקרות העברית שבפסוק. הפועל "קדש" רגיל מאוד גם בארמית (למשל: שמות י"ט, יד: ויקדש את העם – נאופיטי: וקדש ית עמא; ראה: סוקולוף, 'קדש', עמ' 477), ולכן היא נוחה לשמש בסימן. ייתכן שהמילה הארמית "גזרו", בלא המילה "תעני" אחריה, לא הייתה מזכירה לשומעים את "קדשו", שהרי אין פה תרגום מילולי של "קדש", אלא תרגום של הצירוף "קדש צום".

18. סוקולוף, 'דמך', עמ' 152.

תוספת של המסרן למשפט בארמית

הסימן הבא מציג חמש היקרויות של המילה אִי:

[4] מ"ב י"ט, יג: אִי וְאִי ה' וסימנהון' – בנתהון (שמות ב', כ – בנותיו) דמלכיא דמלכים (מ"ב י"ט, יג – מלך... ומלך... ומלך) אתגלגלין (איוב כ', ז – כגללו) ובהתינ (מיכה ז', י – בושח) ומיתין (איוב י"ד, י – ימות).

שמות ב', כ: ויאמר אל בְּנֵי אִי וְאִי לְמָה זֶה עֹזְבֶתֶן אֶת הָאִישׁ קְרָאן לֹו וַיֹּאכֵל לֶחֶם.
 מ"ב י"ט, יג: אִי מֶלֶךְ חֶמֶת וּמֶלֶךְ אֶרְפָּד וּמֶלֶךְ לְעִיר סַפְרֻיִם הֵנֶע וְעֹנָה.
 איוב כ', ז: כְּגִלְלוּ לְנֶצַח יִאבֵּד רֵאִיו יִאמְרוּ אִי.
 מיכה ז', י: וְתָרָא אֵיבְתִי וְחִכְסָהּ בַּיָּשָׁה, הָאִמְרָה אֵלֵי אִי ה' אֱלֹהֶיךָ.
 איוב י"ד, י: וְגִבְרֵי יָמוֹת וַיַּחְלֹשׁ וַיִּגְוַע אָדָם וְאִי.

הסימן הזה נמסר במקורות מקבילים רבים, כגון:

מ"ג-ש (= מסורה גדולה בכ"י ש) שמות ב', כ: בנתהון דמלכין אתגלגלן ובהתן ומיתן.
 גינצבורג, סעיף א 341 (על פי מסורה גדולה בכ"י הספרייה הבריטית Harley 5710,
 שמות ב', כ): בנתהון דמלכא מתגלגלין ובהתין ומייתין.
 מ"ג-ד שמות ב', כ: בנתהון דמלכיא מתגלגלין ובהתין ומייתין.

משמעות הסימן: "בנותיהם של המלכים התגלגלו והתביישו ומתו". בכל המקומות שראיתי, הסימן הוא בן חמש מילים – מילה אחת לכל פסוק. חלק מן הסימנים מנוסחים בעבר וחלק בבינוני; חלק מדברים על 'מלכין' סתם וחלק על 'מלכיא' ביידוע – אבל בכולם חמש מילים. ואילו בכתר ארם צובה נוספה מילה אחת, הנראית לכאורה ככפילות מיותרת: "דמלכיא דמלכים". אבל באמת אין פה כפילות, וזו היא כנראה תוספת שחותמו של המסרן הגדול מוטבע בה. שהרי מטרה חשובה של המסורה היא להבחין בין הפסוק במלכים, שנאמר בו "אִי מֶלֶךְ חֶמֶת" ובין הפסוק המקביל לו בישעיהו ל"ז, יג: "אִיָּה מֶלֶךְ חֶמֶת וּמֶלֶךְ אֶרְפָּד וּמֶלֶךְ לְעִיר סַפְרֻיִם הֵנֶע וְעֹנָה". אם הערת המסורה לא תאמר במפורש את ההבחנה הזאת, היא לא תמלא את מטרתה. ולכן חרג מסרן הכתר מן הדגם הרגיל והוסיף מילת הבהרה באמצע הסימן. נראה לי שאין כוונתו של המסרן לראות במילה הזאת חלק מן המשפט (ולפרשו 'בנותיהם של מלכי המלכים'); אין זו אלא מעין הערת סוגריים המסייעת לזיהוי אחד הפסוקים הנרמזים.

ואפשר שזו הכוונה גם בסימן אחר, הבא בכ"י ש (ואינו נמצא בכתר), ורומז גם הוא לזיהוי אחד הפסוקים:

[5] מ"ג-ש שמות י"א, ז: למאיש ג' וסימנהון – כלבא (שמות י"א, ז) אתקטל (דה"ב ט"ו, יג) בביתא דשמואל (שמ"ב ו', ט).

סימני זיכרון במסורה של כתר ארם צובה

שמות י"א, ז: וּלְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֹא יִחְרֹץ כָּלֵב לְשָׁנוּ לְמַאִישׁ וְעַד בְּהִמָּה לְמַעַן תִּדְעוּן
אֲשֶׁר יִפְלֶה ה' בֵּין מִצְרַיִם וּבֵין יִשְׂרָאֵל.

דה"ב ט"ו, יג: וְכָל אֲשֶׁר לֹא יִדְרֹשׁ ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל יִנְמַת לְמִן קֶטֶן וְעַד גְּדוֹל לְמַאִישׁ
וְעַד אִשָּׁה.

שמ"ב ו', יט: וַיַּחֲלֶק לְכָל הָעָם לְכָל הַמּוֹן יִשְׂרָאֵל לְמַאִישׁ וְעַד אִשָּׁה לְאִישׁ חֶלֶת לֶחֶם
אֶחָד וְאֲשָׁפֵר אֶחָד וְאֲשִׁישָׁה אֶחָת וַיִּלְדוּ כָּל הָעָם אִישׁ לְבֵיתוֹ.

התווית 'דשמואל' שנוספה לפסוק השלישי באה לשלול את הפסוק המקביל בדברי
הימים:

דה"א ט"ז, ג: וַיַּחֲלֶק לְכָל אִישׁ יִשְׂרָאֵל מַאִישׁ וְעַד אִשָּׁה לְאִישׁ כֶּכֶר לֶחֶם וְאֲשָׁפֵר
וְאֲשִׁישָׁה.

סימן הזיכרון הזה אינו שכיח כל כך, ולא מצאתי מקבילה שלו שאינה כוללת את
התווית 'דשמואל'.¹⁹ ובכל זאת נראה לי כי התווית אינה חלק ממשפט הסימן, והיא
מתפקדת רק במישור המסרני של זיהוי הפסוקים. ואף על פי שלמעשה התווית
'דשמואל' מיותרת, שהרי בפסוק בדברי הימים לא נזכר כלל 'בית', עלול משהו
להשתבש בין שני הפסוקים המקבילים ולסבור בטעות כי הצורה לְמַאִישׁ באה גם
בפסוק בדברי הימים.

סימן המתייחס למשמעות אחרת של המילה הנרמזת

בדוגמה להלן, קיים קושי בזיהוי אחד הפסוקים הרמוזים בסימן:

[6] משלי כ"ב, י: וַיֵּצֵא ג' וְסִימְנָהוֹן – רבא (יחזקאל י"ב, יב – והנשיא) טרד (משלי כ"ב, י – גִּרְשׁ)
רוגזא (חבקוק ג', ה).

ואלה שלושת הפסוקים שבאה בהם הצורה וַיֵּצֵא:

יחזקאל י"ב, יב: יב: וְהַנְּשִׂיאָ אֲשֶׁר בְּתוֹכָם אֵל כְּתָף יֵשׂא בְּעֵלְטָה וַיֵּצֵא בְּקִיר יַחְתְּרוּ
לְהוֹצִיא בּוֹ.

משלי כ"ב, י: גִּרְשׁ לֵץ וַיֵּצֵא מְדוֹן וַיִּשְׁבֹּת דִּין וְקָלוֹן.

חבקוק ג', ה: לְפָנָיו יִלְדוּ דְבָר וַיֵּצֵא רִשְׁף לְרִגְלָיו.

הסימן הזה בא בצורה כמעט זהה גם במקורות מקבילים:

מ"ג-ל יחזקאל י"ב, יב: ויצא ג' רפי' רובה טרד רוגזא. מ"ג-ל חבקוק ג', ה: ויצא ג'
רובא טרד רוגזא.

19. גינצבורג, סעיף א 442b הביא את סימן הזיכרון מכ"י הספרייה הבריטית Harley 5710, וציין
שלא מצאו בכתב יד אחר. בכ"י וטיקן 448 באה הערת מסורה קטנה "ג' וסימ' ד'", ואפשר
שכוונת המסרן לציין את העובדה שסימן הזיכרון כולל ארבע מילים במקום שלוש.

גינצבורג, סעיף י 488 (על פי הערת מ"ג בכ"י הספרייה הבריטית Harley 5710, חבוקוק ג', ה): [...] וסימנהון בלשון תרגום רובא לרוגזא טרד. סימן אחר רבא טרד רוגזא [...]

ובכל זאת קשה להבין היכן מצא המסרן "רוגזא" בפסוק השלישי. שלושה פסוקים קודם נאמר "בְּרִגְזָה נַחֵם תִּזְכּוּר" (ג', ב) ושני פסוקים אחר כך נאמר "יִרְגְּזוּן יְרִיעוֹת אֶרֶץ מִדְיָן" (ג', ז); אבל אין דרך המסורה לרמוז לפסוק באמצעות פסוקים אחרים שאינם צמודים לו.

בדקתי אפשרות שמא הסימן מתכוון בכלל לפסוק אחר: "שִׁמְעוּ שְׂמוֹעַ בְּרִגְזָה קְלוּ וְהִגָּה מִפִּי יִצְא" (איוב ל"ז, ב), אולם לא מצאתי שמישהו גרס שם וַיִּצְא – וגם קשה להעלות על הדעת גרסה כזאת שאינה מתאימה להקשר.

לבסוף מצאתי פתרון, והגעתי אליו בעזרת הערת מסורה אחרת (שהובאה אצל ששר, עמ' 291-292):

[7] מ"ג-ש ויקרא כ"ג, יב: י"א זוגין מן תרי"א בחד עינין קדמיה זקף לרומה ותינ' תביר לתהומה וסימנהון שמואל עבד אוריתא דויד מנהון במיא קטלון לרוגזה משה מלל בגלותא.²⁰

כל מילה בסימן הזה מרמזת לצמד פסוקים דומים, המוטעמים בטעמים שונים – לרוב זקף לעומת תביר. המילה "לרוגזה" רומזת לפסוקים האלה:

ויקרא כ"ו, לט: וְהִנְשֹׂאֲרִים בְּכֶם יִמְקֹוּ בְּעוֹנֵם בְּאַרְצָת אֲבִיכֶם וְאָף בְּעוֹנֵת אֲבֹתֶם אֲתֶם יִמְקֹוּ.

שם, מ: וְהִתְוַדּוּ אֶת-עוֹנֵם וְאֶת-עוֹן אֲבֹתֶם בְּמַעַלְם אֲשֶׁר מָעְלוּ-בִי וְאָף אֲשֶׁר-הִלְכוּ עִמִּי בְּקָרִי.

הרי אלה שני פסוקים רצופים, ובכל אחד מהם באה המילה וְאָף לאחר האתנת, בראשון טעמה תביר ובשני זקף. הסימן "לרוגזא" קשור למילה "אף", אך במשמעותה האחרת, לא כמילת יחס אלא כמציינת חרון אף.

מעניין לציין שדרשה כזאת מקובלת גם בתרגומים, והנה שני פסוקים שנדרשה בהם תיבת "אף" כלשון רוגז:

בראשית י"ח, כג: "הֲאֵף תִּסְפָּה צְדִיק עִם רָשָׁע"; אונקלוס: "הִבְרַגְזוּ תְּשִׁיצי זְכָאָה עִם חִיבָא"; המיוחס ליונתן "הרוגזך שציא זכאי עם חייב".²¹

20. מקבילה לסימן הזה באה בחיבור 'אכלה ואכלה' כ"י פריס סעיף 228 (פרנסדורף [לעיל, הערה 6], עמ' 131): "י"א זוגין מן ב' בענינא חד זקף לרומא וחד נחית לתהומא וסימ' וסימן בלשון ארמי. שמואל עבד אוריתא דוד מנהון במיא קטלון לרגזא משה ממלל בגלותא".

21. וראה רש"י ורד"ק כאן, שהתייחסו בפירושיהם לתרגום אונקלוס, ורמב"ן שפירש מלשון רוגז בלא להזכיר את התרגומים.

סימני זיכרון במסורה של כתר ארם צובה

בראשית מ', טז: "וַיִּרְא שָׂר הָאֲפִים כִּי טוֹב פָּתַר וַיֹּאמֶר אֶל יוֹסֵף וְגו' – המיוחס ליונתן: "וחמא רב נחתומי ארום יאות פשר דהוא חמא פושרן חלמא דחבריה ושרי לממלא בלישן רוגזא ואמר ליוסף" וגו'.²²

ושמא כאן טמון הפתרון לבעיית "רוגזא" בסימן הקודם: אולי גם את המילה "לפניו" (בחבוק ג', ה) – כמו את המילה "אף" – דרשו מלשון כעס, כמו בפסוקים האלה:

בראשית ל"ב, כא: "אֲכַפְּרָה פָּנָיו". אונקלוס: אֲנַחְיִינָה לְרוּגְזָהּ. ויקרא כ', ג: "וְאָנִי אֶתֵּן אֶת פָּנָי בְּאִישׁ הַהוּא". אונקלוס: וְאָנָּא אֵתִין יְת רוגזי בְּאֲנָשָׁא הַהוּא. נאופיטי: ואנה אשוי תקיף רוגזי בגבריה ההוא. ויקרא כ', ה: "וְשָׂמֵתִי אֲנִי אֶת פָּנָי בְּאִישׁ הַהוּא"; אונקלוס: וְאֲשׁוּי אֲנָּא יְת רוגזי בְּגַבְרָא הַהוּא. נאופיטי: ואשוי אנה ית תקוף רוגזי בגברה ההוא > ובגיליון: אפי רוגזי.<

סימנים שעברו עליהם גלגולים

במקרים רבים, בדיקה השוואתית של הערות מסורה מורה על שינויים שחלו בסימן במהלך המסירה. ולעתים קשה להכריע מה הייתה צורתו של הסימן המקורי. למשל:

[8] דברים ל"א, כז: קָשָׁה הַקָּשָׁה ה' בלשנ' וסימנהון – מדעתי (ישעיהו מ"ח, ד – מדעתי) סכרת (ישעיהו י"ט, ד – וסכרתי) לגברא (שמ"א כ"ה, ג – האיש) דמלוי (שמות י"ח, כו – הדבר) חריפן (דברים ל"א, כז – עֲרֵפֶף?).

ישעיהו מ"ח, ד: מדעתי כִּי קָשָׁה אֶתָּה וְגִיד בְּרִזְל עֲרֵפֶף וּמְצַחֵף נְחוּשָׁה. ישעיהו י"ט, ד: נסכרתי אֶת מְצָרִים בְּיַד אֲדָנִים קָשָׁה וּמְלָךְ עַז יִמְשַׁל בָּם. שמ"א כ"ה, ג: [...] וְהָאֲשָׁה טוֹבַת שְׂכָל וַיִּפַּת תֹּאֵר וְהָאִישׁ קָשָׁה וְרַע מְעַלְלִים וְהוּא כִּלְבוּ [כְּלָבִי ק']. שמות י"ח, כו: [...] אֶת הַדְּבָר הַקָּשָׁה יְבִיאֲוֹן אֶל מֹשֶׁה וְכָל הַדְּבָר הַקָּטָן יִשְׁפּוּטוּ הֵם. דברים ל"א, כז: כִּי אֲנִכִי יִדְעָתִי אֶת מְרִידָה וְאֶת עֲרֵפֶף הַקָּשָׁה הֵן בְּעוֹדֵנִי חֵי עִמְכֶם הַיּוֹם מִמְּרִים הָיִיתֶם עִם ה' וְאֵף כִּי אֲחֲרֵי מוֹתִי.

משמעו של משפט הסימן הוא מעין זה: 'על דעת עצמי סתמתי את פיו של האיש שמילותיו חריפות', כלומר של האיש החצוף.

מקבילות

מ"ג-ל ישעיהו י"ט, ד: קשה הקשה ה' וסימנהון מדעתי סכרת לגוברא דמלוי חריפין.

מ"ק-ה דברים ל"א, כז (הקשה): ה' מדעתי סכרת גוברא דמלוי חריפן.

22. והשווה בראשית רבה פרשה יט ב, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 171: "ארבעה הן פתחו באף אבדו באף".

מ"ג-ש שמות י"ח, כו: [...] מן דעתי סכרית לגברא דמלוי עריפין.

מ"ג גינצבורג, סעיף ק 344 (המקור אינו ידוע): [...] וסימניהון בלשו' תרגו' מדעתי סכרית לגברא דמילוי עריפין.

מ"ג-ל"ב, דברים ל"א, כז: קשה הקשה ה' וסימניהון בלשו' תרגום מדעתי מכרית לגוברא דמילוי הרתן.

בכל המקבילות הסדר זהה: תחילה הובאו שלושת הפסוקים שבאה בהם התיבה קָשָׁה (שלא על סדר המקרא) ואחריהם שני הפסוקים שבאה בהם התיבה הַקְּשָׁה. המילה האחרונה בסימן היא המעניינת ביותר: בכתר ובשתי מקבילות באה המילה 'חריפין' המתאימה היטב למשפט הסימן והרומזת למילה 'ערפך'. אין פה תרגום – אלא דמיון צלילי בלבד, על רקע מבטא שיש בו קרבה בין ח"ת וע"ן. ואכן, חילופי ח-ע מתועדים בארמית הארץ ישראלית. למשל: 'עטלף' מתורגם חרפתה, חורפדה וגם ערפדא. 'חזה' או 'חיק' הם עוב וגם חוב; 'שפיפון' הוא עורמן וגם חורמן.²³

בשתיים מן המקבילות הוחלפה המילה "חריפין" במילה "עריפין" או "עריפין", ובכך התקרבה למילה "ערפך" שהיא רומזת לה. אולם סוקולוף, המביא במילונו את המילה "עריפין" מהערות המסורה של ש שצוטטה כאן, מציין שהיא מילה מלאכותית שנוצרה לצורך סימן הזיכרון.²⁴

המקבילה בכ"י ל"ב מעניינת במיוחד, כי היא שונה בשתיים ממילותיה משאר כל המקבילות. כידוע, רבות מהערות המסורה של כ"י ל"ב מקורן במסורת בבל.²⁵ ברואר, שהביא את הערת המסורה הזאת במהדורתו,²⁶ ראה את הצורה "מכרית" כשיבוש, ותיקן "סכרית". אולם את המילה "הרתן" – הבאה במקום "חריפין" או "עריפין" במקבילות האחרות – לא ראה כשיבוש, והסביר אותה על פי תרגום משלי למילה "ונרגן" (משלי ט"ז, כח): וְחָרְתָּנָא, בחילוף ה/ח האופייני למסורת בבל. לדבריו, המילה "חרתן" רומזת כאן למילה "ממרים" שבפסוק, וייתכן שהצירוף "דמילוי חרתן" שבסימן רומז לביטוי "דברי נרגן" (משלי י"ח, ח; כ"ו, כב).

זוהי סברה מבריקה, אולם אין היא פשוטה כל כך, שהרי משפט הסימן הבא כאן הוא אותו משפט הבא במקורות האחרים, ועל כן סביר להניח כי אחת מן המילים –

23. ראה: סוקולוף, 'חרפד/ת, ערפד', עמ' 215; 'חוב #2', עמ' 189; 'עוב', עמ' 397; 'חרמן, עורמן', עמ' 215; וראה בהרחבה: י' קוטשר, מחקרים בארמית גלילית, ירושלים תש"ב, עמ' 45-49 (הובא גם בתוך: י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' ריא-רטו).

24. סוקולוף, 'ער"ף', עמ' 420; ששר, עמ' 180. ששר מעיר שם: "אולי 'עריפין' הוא רמז ל'יערף כמטר לקחי" (דברים ל"ב, ב), אך אין מובן זה בארמית".

25. מ' ברואר, המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב יד למ, ניו יורק תשנ"ב, עמ' 11-46; י' עופר (לעיל, הערה 13), עמ' 25-13.

26. ברואר, שם, עמ' 761.

סימני זיכרון במסורה של כתר ארם צובה

"הרתן/חרתן" או "חריפן/עריפן" – היא מקורית והאחרת התגלגלה ממנה. לפי סברתנו של הרב ברויאר, הנוסח המקורי של הסימן כלל מילה סורית, "חרתן" (שהרי תרגום משלי הוא בסורית), ומילה זו ייצגה את "מריך" או את "ממרים" שבפסוק. המילה הזאת לא הובנה, ולכן המירו אותה במילה "חריפן" המזכירה בצלילה את "ערפך" שבפסוק. ייתכן כמובן הסבר הפוך: הסימן המקורי היה "חריפן" ומסרן ל"השתבש בהעתקה, כמו שהשתבש במקומות רבים נוספים. כיוון שמסורת בבל לא השתמשה בסימני זיכרון בארמית, קשה מאוד להניח שדווקא כ"י ל"ב שימר את הסימן המקורי.

טעויות אמתיות ומדומות במסורת הכתר

סימן הזיכרון שעסקנו בו בסעיף הקודם מופיע בכתר ארם צובה גם בספר שמואל:

[9] שמ"א כ"ה, ג: שְׁכָל ה' וסימנהון' – מדעתי סכרת לגוברא דמלוי חריפן o

המילה שְׁכָל באה חמש פעמים במקרא, והמסרן רצה להביא להם סימן זיכרון. הערת המסורה נמסרה לפסוק "והאישה טובת שכל", אולם הסימן שנמסר הוא שגוי: זהו סימן הזיכרון שִדְנוּ בו לעיל, והוא שייך למילה "קשה" – ולא למילה "שכל". את הסימן הנכון ניתן לראות בכתבי יד אחרים, כגון בכ"י ל:

[10] מ"ג-ל, עזרא ח', יח: שְׁכָל ה' – ד' כת' ש' וחד כת' ס' – וסימנהון והאשה טובת שכל. יועץ בשכל. איש שכל. ושום שכל ויבינו. נתן הסכל במרומים. אינתתא עצת ויהיבת לגברא סיפרא.²⁷

מה קרה פה למסרן הכתר? הוא התבלבל בין שני סימנים שנמסרו לאותו הפסוק, שניהם סימנים בארמית, וכל אחד מהם בן חמש מילים. ייתכן שהכיר בעל פה את שני הסימנים, וכשבא לכתוב אותם החליף ביניהם. לפנינו אחת השגיאות הנדירות של אהרן בן אשר. והיא צוינה ותוקנה, כמובן, במהדורת לוינגר ובמהדורת 'הכתר'.²⁸ אבל בשתי הערות מסורה נוספות בכתר הנראות קשות ושגויות, ותוקנו במהדורת 'הכתר', נראה לי שאין צורך לתקן את מסרן הכתר:

27. הפסוקים שנרמזו בהערת המסורה הם: שמ"א כ"ה, ג (וְקָאֵשָׁה טוֹבַת שְׁכָל), דה"א כ"ו, יד (וְזָכְרָהּ בְּנוֹ יוֹעֵץ בְּשָׁכַל), קהלת י', ו (נִתְּנָה הַסֶּכֶל בְּמְרוֹמִים רַבִּים), עזרא ח', יח (וַיְבִיאוּ לָנוּ כִּנְדָּאֵלְהִינוּ הַטּוֹבָה עֲלֵינוּ אִישׁ שְׁכָל מְבִי מְחָלִי) ונחמיה ח', ח (וַיִּקְרְאוּ בְּסֶפֶר בְּתוֹרַת הָאֱלֹהִים מִפְּרֵשׁ וְשׁוֹם שְׁכָל וַיְבִינוּ בְּמִקְרָא). הסימן מובא גם במ"ג-ד נחמיה ח', ח ("אתתא אתיעצת ואתיהיבת לגברא ספרא") ואצל גינצבורג, סעיף ש 419 ("אתתא עצתא ואתיהיבת לגברא ספרא").

28. מהד' לוינגר (לעיל, הערה 2), עמ' 40 (הערה 198); מקראות גדולות הכתר: שמואל א-ב, רמת גן תשנ"ג, עמ' 126.

[11] יהושע י"ז, ט: ויהי תצאותיו ב' וסימנהון – קנייה מחלף o

יהושע י"ז, ט: וְיָרַד הַגְּבּוּל נַחַל קִנְיָה [...] וְיָהִי תִצְאוֹתָיו הַיָּמָה
יהושע י"ט, לג: וְיָהִי גְבוּלָם מִחֶלֶף [...] וְיָהִי תִצְאוֹתָיו הַיָּרְדֵן.

המסורה מונה את שני הפסוקים שבא בהם הצירוף "ויהי תוצאותיו". בפסוק הראשון מופיעה המילה קנה, ובשני – מחלף. והנה במקום המילה קנה באה בהערת המסורה המילה קנייה. במהדורת 'הכתר' תוקן אפוא: "וסימנהון (קנייה) [קנה] מחלף".²⁹ אבל נראה שיש פה סימן זיכרון בארמית, "קנייא מחלף", ופירושו אולי 'קנה העשוי מחלף', כלומר ממין עשב המשמש לעשיית מחצלאות, כמו שנאמר במשנה כלים יז, יז: "מחצלת קנים ושל חלף טהורה".³⁰

[12] יהושע ב', א: חָרַשׁ ב' בתריי לשנ' – יהושע בקרא.

יהושע ב', א: וַיִּשְׁלַח יְהוֹשֻׁעַ בֶּן נֹון מִן הַשָּׁטִים שְׁנַיִם אַנְשִׁים מִרְגָלִים חָרַשׁ לְאָמֹר.
דה"א ט', טו: וּבִקְבֻקְרָא חָרַשׁ וְגִלְלִי וּמִתְנִיָה בֶּן מִיכָא בֶּן זְכָרִי בֶּן אָסָף.

המילה חרש מופיעה פעמיים בתנ"ך, בשתי משמעויות שונות: מרגלי יהושע נשלחו חרש, בחשאי, וחרש הוא גם שמו של אחד הלוויים שישב בירושלים. שמו של לוי אחר שנזכר בראש אותו הפסוק הוא בקבקר, ועל כן תוקנה הערת המסורה במהדורת 'הכתר': "יהושע (בקרא) [בקבקר]". אבל נראה שגם פה בא סימן ארמי, "יהושע בקרא", "יהושע הבוקר"³¹ – והסימן בא לרמוז לשתי המילים. ראייה לדבר ניתן להביא מהערת מסורה גדולה זהה בתוכנה שנמסרה בכתר במקום השני, כלומר ליד הפסוק מדברי הימים: "חרש ב' בתר' לשנ' – וישלח יהושע בן נון ובקבקר". כאן באו ארבע מילות רמז לפסוק ביהושע, וכאן הובאה המילה "ובקבקר" בדיוק כנוסחה בכתוב. הניסוח הקצר בספר יהושע הוא כנראה מסוג אחר, ניסוח של סימן ארמי.

מקרים שבהם הנוסח המקורי של הסימן השתמר בכתר

[13] מל"ב א, ד: וְלָכֵן ה' וסימנהון' – עלי (שמ"א ג', יד - עלי) סלק (ישעיהו ח', ז - מעלה)
לערסה (מל"ב א', ד - המטה) מסכי (ישעיהו ל', יח - יחכה) רחמינ' (שם - לרחמכם) o

מקבילות

'אכלה ואכלה' כ"י פריס, נספח, 1 (מהד' פרנסדורף, עמ' 173): וְלָכֵן ה' וסי' עלי סליק
לערסא מחכי רחמינ'.

29. מקראות גדולות הכתר: יהושע שפטים ומבוא למהדורת הכתר, רמת גן תשנ"ב, עמ' 4.

30. ראה: סוקולוף, 'חלף', עמ' 203.

31. השווה: "ההוא בקרא" (בבלי, כתובות פד ע"ב). ראה: סוקולוף, ארמית בבליית, 'בקרא', עמ' 231.

סימני זיכרון במסורה של כתר ארם צובה

מ"ג-ד מל"ב א', ד (וכן גינצבורג, סעיף כ 383): עלי סלק לערסא ומחכי רחמין.

בארמית גלילית (וגם בארמית בבליית) מְסַכֵּי פירושו מְצַפֶּה, כפי שהביא סוקולוף במילונו (סוקולוף, 'סכי', עמ' 377). ככל הנראה, הפועל הזה לא היה מוכר למקצת המסרנים, והם המירו אותו בפועל מחכי, הקרוב למילה שבפסוק, אף שאינו משמש כנראה בארמית.³²

[14] שמ"א ב', כו: נְטוּב ה' קמצ' וסימנהון' – טלייה (שמ"א ב', כו – והנער) בחירא (שמ"א ט', ב – בחור) פרא (בראשית י"ח, ז – רץ) ואשכח (דה"א ד', מ – וימצאו) חכמה (מל"א י', ז – חכמה) O

מקבילות

מ"ג-ל דה"א ד', מ: נְטוּב ה' וטליה בחירא פרא ואשכח חכמה.

מ"ג בכ"י הספרייה הבריטית Harley 5710, שמ"א ב', כו (על פי גינצבורג, סעיף ט 43): טליא בחירא רהט ואשכח חכמתא.

'אכלה ואכלה' כ"י פריס, תוספות, סעיף 16 (מהד' פרנסדורף, עמ' 175): שמואל בחירא רהט ואשכח חוכמתא.

מ"ג-ד בראשית י"ח, ז: שמואל טליא בחירא רהט ואשכח חוכמא.

בכתר ובכ"י ל המילה השלישית בסימן היא "פרא", ואילו בשאר המקבילות באה במקומה המילה "רהט". על פי 'כלל הגרסה הקשה' סביר להניח כי המילה "פְּרָא", שאינה מוכרת, היא הגרסה המקורית, ועקב הקושי שבה המירו אותה כמה מן המסרנים בצורה פשוטה יותר. ממילונו של סוקולוף (עמ' 446) עולה כי משמעות הפועל פְּרָא היא 'רץ',³³ והמילה רומזת לבראשית י"ח, ז: "וְאֵל הַבְּקָר רָץ אֲבָרְהָם וַיִּקַּח בְּנוֹ בְּקָר רַךְ וְיָטוּב וַיִּתֵּן אֶל הַנְּעָר".

אולם חוסר הבהירות בזיהוי הפסוק הזה גרמה – או עלולה הייתה לגרום – שיבוש במילה נוספת בסימן: המילה 'טלייה' שבראש הסימן רומזת לשמ"א ב', כו "וְהַנְּעָר שְׁמוּאֵל הֵלֵךְ וְגִדְל וְטוּב גַּם עִם ה' וְגַם עִם אֲנָשִׁים". אולם היא יכולה לרמוז גם לפסוק בבראשית, שהרי נאמר בו "ויתן אל הנער".³⁴ מי שלא זיהה למה רומזת המילה "פרא", עלול היה לחשוב שהמילה הראשונה בסימן רומזת לפסוק הראשון במקרא מבין חמשת הפסוקים, כלומר לפסוק מבראשית.

32. פעלים מן השורש חכ"י אינם מתועדים במילוניו של סוקולוף לארמית בבליית ולארמית ארץ ישראלית.

33. זוהי צורת עבר, והעדות המובאת במילון היא לצורת הבינוני: פְּרִי.

34. המילה 'טליא' רגילה בתרגומים הארץ ישראליים כתרגום "הנער" או "הילד". ראה: סוקולוף, 'טלי', עמ' 225.

לפיכך באו מסרנים מאוחרים ותיקנו את הערת המסורה. הם המירו את המילה "טלייא" בשמו המפורש של הנער "שמואל". או שהוסיפו את השם "שמואל" למילה "טלייא", בחריגה מן העיקרון שלכל פסוק רומזת מילה ארמית אחת.

סימן שאינו ברור כל צורכו

יש סימנים שמשמעותם אינה ברורה די הצורך, ועדיין יש בהם חידות המצפות לפתרון. לדוגמה:

[15] משלי י"ט, יד: וּמַי-הָנָה ד' וְסִימְנָהוּן – ברנשה (משלי ט"ז, א – לאדם) מגפף (שם, לג – בחיק) ביתה (משלי י"ט, יד – בית) סגין (משלי כ"ט, כו – רבים).

הפסוק הרמוז במילה 'מגפף' הוא משלי ט"ז, לג: "בַּחֵיק יוֹטֵל אֶת הַגּוֹרֵל וַיִּמָּה' כָּל מְשֻׁפָּטוֹ". אולם כיצד עשוי הרמז הזה? מגפף הוא מחבק. האם רמזה המסורה למילת 'בחיק' בדרך של שיכול אותיות חבק/בחק? האם מצאנו דרך כזאת של רמיזה למילה אחרת שונה במשמעה, שאותיותיה דומות אך הפוכות בסדרן? או שמא הקשר הנרמז פה הוא סמנטי, שהרי בעת שאדם מחבק את חברו הוא מאמץ אותו אל חיקו כביכול? ואולי נרמזה המילה 'חיק' באמצעות חילופי אותיות: חבק < חוק < חיק? קשה להכריע.

סימן שנעשה לפי נוסח אחר במקרא

לסיום נעיין בדוגמה נוספת להערה קשה בכתר, שפתרונה עולה מתוך השוואת הערות מסורה מקבילות:

[16] יואל א', כ: מִיָּם ב' זקפ' קמצ' – נחלייא (דברים ח', ז – נחלי) יבשון (יואל א', כ – יבשון). וכל אתנח' וסופ' פסו' דכות' ב'מ'ג' מדברא (תהילים ק"ז, לה – מדבר) דגיהנם (משלי ל', טז – שאול) וחב' (תהילים ס"ו, יב?).

המסורה דנה בניקודה של התיבה **מים**. תיבה זו מנוקדת בדרך כלל בפתח, מִיָּם, אבל צורת הפסק של המילה מנוקדת במ"ם קמוצה, מִיָּם. המסורה באה לקבוע במדויק מתי משמשת כל אחת משתי הצורות, ומתארת את תפוצת הצורות השונות על פי טעמי המקרא.³⁵ כאשר המילה מוטעמת בזקף, צורת הפסק (הקמוצה) באה פעמיים

35. המסורה מתייחסת רק לטעמים זקף, אתנחתא וסוף פסוק. למעשה, המילה באה בצורת הפסק גם בשתי הפעמים שהמילה מוטעמת בטעם 'עולה ויורד' (תהילים א', ג; כ"ט, ג). בשאר כל הטעמים המילה מנוקדת לעולם בפתח. מוזר הדבר שהמסורה אינה כורכת את 'עולה ויורד' יחד עם האתנח וסוף הפסוק. אולם כלל לא ברור אם נזכר הטעם 'עולה ויורד' בכלל הערות המסורה הגדולה שבכתבי היד.

סימני זיכרון במסורה של כתר ארם צובה

(בדברים ח', ז וביואל א', כ). ואילו כאשר המילה מוטעמת באתנחתא או בסוף פסוק, באה בדרך כלל צורת ההפסק, פרט לשלושה פסוקים המנוקדים בפתח, ואלה הם:

תהילים ק"ז, לה: יֵשׁם מִדְּבַר לְאִגַּם-מַיִם וְאֶרֶץ צִיָּה לְמַצְאֵי מַיִם.
תהילים ס"ו, יב: הִרְכַּבְתָּ אָנוּשׁ לְרֵאשֵׁנוּ בְּאֵנוּ-בְּאֵשׁ וּבְמַיִם וְתוֹצִיאֵנוּ לְרוּיָהּ.
משלי ל', טז: שְׂאוֹל וְעֶצֶר רַחֵם אֶרֶץ לֹא-שֹׁבְעָה מַיִם וְאֵשׁ לֹא-אֲמָרָה הוֹן.

כל שלושת הפסוקים הם בספרי אמ"ת, שמשמשת בהם מערכת מיוחדת של טעמים, טעמי אמ"ת. במערכת הזאת, המפסיק החזק ביותר הוא 'עולה ויורד', והוא קודם לאתנחתא וחזק ממנה. משום כך ייתכן שתבוא באתנחתא צורת ההקשר בפתח: כך קורה בשני הפסוקים היחידים במקרא שהאתנחתא באה בהם בתיבת מים אחרי עולה ויורד (תהילים ס"ו, יב ומשלי ל', טז); וכך קורה גם בתהילים ק"ז, לה, למרות שאין בפסוק זה 'עולה ויורד'.

מילת הסימן 'מדברא' מכוונת ודאי לתהילים ק"ז, לה. המילה 'גיהנם' מתאימה לפסוק ממשלי, שהרי שאול היא הגיהנם.³⁶ אולם מדוע מכנה מסרן הכתר את הפסוק בתהילים ס"ו, יב 'חבירו' של הפסוק במשלי? הלא אין ביניהם כל דמיון! מקצת פתרון לדבר עולה מדברי המדרש (שמות רבה, דפוס וילנא, פרשה נא, ז):³⁷

אמר ר' הונא בשם ר' אחא וזקן אחר בשם ר': עמד לו אברהם תמה ולא היה יודע מה שיברור לו, עד שאמר לו הקב"ה שיברור את הגליות. שנאמר (תהילים ס"ו, יב) 'הרכבת אנוש לראשנו' – שעבדתנו בגליות, 'באנו באש ובמים' – זו גיהנם חציו אש וחציו ברד, 'ותוציאנו לרויה' – הוי 'ואלה פקודי המשכן משכן העדות'. מהו העדות שכל זמן שישראל עוסקין בתורה ובקרבנות תהא עדות להם שאינם יורדין לגיהנם.

אם כן, גם הפסוק הזה נדרש על גיהנם. אולם עדיין יש פה שאלה מבחינת המסרן: הלא המונח "וחבירו" הוא מונח מסורה מובהק, המציין פסוק הדומה לפסוק אחר (בין שהוא מופיע בקרבנו ובין שהוא מופיע בפרשיות מקבילות או בספרים מקבילים במקרא).³⁸ מה ראה המסרן להגדיר את הפסוק בתהילים כ'חבירו' של הפסוק במשלי, על דרך הדרש ולא כמקובל במסורה! המקבילות להערת המסורה מגוונות, ובדיקתן יכולה לשפוך אור על התפתחותה של הערת המסורה. במסורה הגדולה שבדפוס בא סימן ברור ומתאים לפסוקים:

36. זיהוי זה מקובל ביותר בתלמוד ובמדרשים. ראה למשל בבלי עירובין יט ע"א: "א"ר יהושע בן לוי ז' שמות יש לגיהנם ואלו הן: שאול ואבדון ובאר שחת ובור שאון וטיט היון וצלמות וארץ התחתית".

37. בשני מקומות נוספים במדרש מצאתי את הזיהוי "באנו באש ובמים" – זו גיהנם: במדרש תנחומא (דפוס ורשא), פרשת פקודי, סימן ח ובמדרש תהילים (בובר), מזמור מ, ד.

38. ראה: ייבין (לעיל, הערה 2), עמ' 77-78.

מ"ג-ד דברים ח', ז: [...] וסימ' בלשון ארמי: מדברא (תהילים ק"ז, לה) ונורא (תהילים ס"ו, יב) דגיהנם (משלי ל', טז).

ובניסוח שוטף יותר:

'אכלה ואכלה', כ"י פריס, נספח, 13 (עמ' 174): נורא דגיהנם במדברא.³⁹

בהערת מסורה אחרת, המובאת באוסף של גינצבורג, הסימן בא באופן שונה:

גינצבורג, סעיף מ 343: [...] וסימנה' מדברא (תהילים ק"ז, לה) דגיהנם (תהילים ס"ו, יב) שבע (משלי ל', טז).

המילה "שָׁבַע" מציינת את הפסוק ממשלי – "ארץ לא שבעה מים" – וממילא יוצא שהמילה "גיהנם" רומזת לתהילים ס"ו, יב.

מה פשר כל המחלוקות האלה? הערת מסורה שנשתמרה בכ"י ל היא לדעתי המפתח לפתרון:

מ"ג-ל דברים ח', ז: מים ב' זק' קמ' נחלייה יבשון וכל אתנח' וסופ' פס' דכותהון בר מן ב' מדברה דגי הים.

המעתיק והמסרן של כתב היד, שמואל בן יעקב, העתיק כאן הערת מסורה ולא עמד על פשרה, שהרי כתב "דגי הים" וצריך להיות כמובן "דגיהנם". אבל הערת המסורה שלו כוללת רק שני פסוקים ולא שלושה.⁴⁰ שתי המילים האלה – "מדברא דגיהנם" נמצאות בכל הערות המסורה המקבילות. את המילה השלישית – כל מסרן השלים באופן אחר: "נורא" או "שאול" או "וחביר".

הפסוק העומד במוקד העניין הוא אפוא הפסוק מתהילים ס"ו, יב:

הַרְכַּבְתָּ אֲנוּשׁ לְרֹאשֵׁנוּ בְּאֵנוּ-בְּאֵשׁ וּבְמִים וְתוֹצִיאֵנוּ לְרוּחָהּ.

לפי הנוסח שלנו, הנוסח הטברני המוסמך, החלוקה הראשית של הפסוק היא בטעם עולה ויורד, אחרי "הרכבת אנוש לראשנו". ואילו החלוקה במילה "ובמים" היא חלוקה משנית, וממילא הניקוד הוא בפתח. אבל הייתה כנראה מסורת אחרת שחילקה באופן אחר, שתי צלעות לעומת אחת: החלק הראשון כולל את הצרה – "הרכבת אנוש לראשנו באנו באש ובמים"; והחלק השני הוא התשועה – "ותוציאנו לרוחה". חלוקה כזאת מחייבת ניקוד קמץ במילה "ובמים".

39. ארנטרוי (לעיל, הערה 6), עמ' 42, הערה 2, הצביע בקשר לסימן זה על דרשת התלמוד הבבלי (עירובין יט ע"א): "ואמר רבי ירמיה (בר) אלעזר שלשה פתחים יש לגיהנם: אחד במדבר ואחד בים ואחד בירושלים".

40. הערת מסורה בעלת תוכן דומה (בלא הסימן) באה במקום נוסף באותו כתב יד. מ"ג-ל משלי ל', טז: "מים ב' פת' באתנ' וסימנ' לאגם מים (תהילים ק"ז, לה) ארץ לא שבעה (משלי ל', טז)".

חלוקה שכזאת איננה רק השערה תאורטית. בחילופי הגרסות שהביא גינצבורג במהדורתו⁴¹ הוא מציין כמה כתבי יד שזה אכן הנוסח שלהם. אין בפסוק עולה ויורד, החלוקה הראשית בפסוק היא האתנחתא במילה "ובמים", והמילה מנוקדת בקמץ. זה היה כנראה הנוסח של מי שיצר את הסימן הקדום "מדברא דגיהנם"! גינצבורג רשם ארבעה כתבי יד המטעימים רביע [גדול] בתיבת "לראשנו", וסימניהם אצלו: יז, כב, כו, מב. כמו כן רשם שבעה כתבי יד ועוד שישה דפוסים המנקדים מ"ם קמוצה בתיבת "ובמים"; וסימניהם של כתבי היד אצלו: יג, יז, כב, לו, מב, סד, עה.⁴² המסרנים המאוחרים קיבלו את הסימן הקדום, אך נוכחו לדעת שהוא איננו מתאים לנוסח שלהם. והיה עליהם להתמודד עם הבעיה הזאת ולמצוא לה פתרונות. הפתרון הקל ביותר הוא לשפץ את הסימן ולהוסיף לו מילה אחת, כגון: "מדברא ונורא דגיהנם". אולם מסרן הכתר הלך בדרך אחרת, דרך ה'אוקימתא': הוא הסביר כי הסימן המקורי "מדברא דגיהנם" מתאים לנוסח שיש בו שלושה פסוקים, שהרי "גיהנם" יכול להתייחס לא רק ל"שאול" אלא גם ל"באנו באש ובמים". שני הפסוקים הם אפוא 'חברים', לא בשימוש הרגיל של מונח המסורה הזה, אלא בדרך של דרש שבכוחו ליישב סתירות.

לסיכום: עיון בסימני הזיכרון יכול ללמדנו על הארמית הגלילית שבפי המסרנים הקדומים, על חריפותם ועל הדרכים שחיפשו כדי לשמור את המסורה בזיכרונם ולא לטעות בה. לעתים מתגלים בסימן הקדום אותותיו של נוסח מקראי השונה מן הנוסח המקובל. ולעתים מעניין לעקוב אחר גלגוליו של הסימן, ואחר דרכי התמודדותם של מסרנים מאוחרים עם סימנים שלא תמיד עמדו על משמעותם המדויקת.

נספח: הערות המסורה של הכתר הכוללות סימן בארמית⁴³

1. דברים ל"א, כז: קֶשֶׁה הַקֶּשֶׁה ה' בלשנ' וסימנהון' – מדעתי סכרת לגברא דמלוי חריפן (לעיל, [8]).
2. יהושע ב', א: חֶרֶשׁ ב' בתריי לשנ' – יהושע בקרא (לעיל, [12]).
3. יהושע י"ז, ט: וְיָהִי תִצְאוֹתָיו ב' וסימנהון' – קנייה מחלף (לעיל, [11]).

41. כ"ד גינצבורג, תהלים מדויק היטב על פי המסרה ועל פי דפוסים ראשונים עם חלופים והגהות מן כתבי יד עתיקים ותרגומים ישנים, לונדון תרע"ג, עמ' 133.

42. שלושת כתבי היד המטעימים רביע בתיבת "לראשנו" ומנקדים מ"ם קמוצה בתיבת "למים" הם: כ"י הספרייה הבריטית Add. 15250 מאמצע המאה ה"ג (שסימנו יז); כ"י הספרייה הבריטית Harley 1528 משנת 1300 לערך (שסימנו כב); וכ"י גינצבורג 1 משנת 1419 (שסימנו מב).

43. הסימנים שנדונו בגוף המאמר מובאים ללא מראה מקומות לפסוקים, ובסופם הפניה למספר הדוגמה בגוף המאמר. ב-31 מתוך 44 הערות המסורה בנספח זה בא המונח "וסימנהון".

4. יהושע כ"א, ל: ד' זווגין מן ב' מחלפין חד מפק א וחד לא מפק – משאל (יהושע כ"א, ו) משל (דה"א ו', נט). וקראהו (בראשית מ"ב, ב, לח) וקרהו (בראשית מ"ד, כט). הבארתי (שמ"ב כ"ג, לז) הברתי (דה"א י"א, לט). וירפאו (ירמיהו ו', יד) וירפו (ירמיהו ח', יא). o קדמיה מפק א. **סימנהון'** – שאל וקרי לנחרי אסייה.⁴⁴
5. שופטים ז', ג: יִשָּׁב ה' **וסימנהון'** – אכל מסכינא צפרתא דירושלם ואתנחם (לעיל, [1]).
6. שופטים י', יד: וְזָעְקוּ ג' פת' **וסימנהון'** – אזלו רעייא קדשו (לעיל, [3]).
7. שופטים י"ד, י: אָבִיּהוּ ז' **וסימנהון'** – אנתתה (שופטים י"ד, י – האשה) רגזת (שם, יט – ויחר) מן ביתה (שופטים ט"ז, לא – בית) מלכא (מל"א ה', טו – למלך) חזיה⁴⁵ (דה"ב ג', א – נראה) ודקרה (זכריה י"ג, ג – ודקרהו) בראשה (דה"א כ"ו, י – לראש).
8. שמ"א ב', כו: נְטוּב ה' קמצ' **וסימנהון'** – טלייה בחירא פרא ואשכח חכמה (לעיל, [14]).
9. שמ"א י"ז, א: וַיֵּאָסְפוּ י' **וסימנהון'** – סבייא (שמות ד', כט – זקני) שלוי (במדבר י"א, לב – את השלו) שלחו (שמ"א ה', ח – וישלחו) שלחו (שם, יא – וישלחו) פלשתייא (שמ"א י"ז, א – פלשתים) גרמוי (שמ"ב כ"א, יג – עצמות) דמלכא (מל"ב כ"ג, א – המלך) ולאחיהון (דה"ב כ"ט, טו – את אחיהם)⁴⁶ חמרא (ירמיהו מ', יב – יין) וכספא (דה"ב כ"ד, יא – כסף).
10. שמ"א י"ח, ה: ג' חס' ה' באמצע תיבות' – רחמת (שמ"א י"ח, א – ויאהב[ה]ו) למתנייה (מל"ב ט', טו – ל[ה]גיד) בכרמלא (ישעיהו ל"ב, טו – ו[ה]כרמל).
11. שמ"א י"ט, י: בְּלִילָהּ הוּא ד' **וסימנהון'** – שתה ודמך וקם וערק (לעיל, [2]).
12. שמ"א כ"ה, ג: (שכל) [קשה הקשה] ה' **וסימנהון'** – מדעתי סכרת לגוברא דמלוי חריפן (לעיל, [9]).
13. מל"א י"א, א: אָהֵב ד' – בחר (דברים ד', לז – ויבחר) מלכא (מל"א י"א, א – והמלך) באחוי (בראשית ל"ז, ד – אחיו) דיוסף (שם, ג – יוסף).
14. מל"א י"ב, כד: מלכים (כאן) לא תעלו ולא תלחמון'. דברי הימי' (ב י"א, ד) ולא תלחמו. **סימנהון'** מלכיא אכלון נונין.⁴⁷
44. משפט הזיכרון הזה בא לאחר רשימת הזוגות, וכל מילה בו רומזת לזוג מילים. את רשימת המסורה הזאת ניתן בעצם לשייך לסוג המסורה המצרפת.
45. השורש חז"י בא בארמית ארץ ישראלית, אך הופעותיו נדירות למדי לעומת השורש הרגיל חמ"י (סוקולוב, 'חזי', עמ' 194).
46. השינוי מסדר המקרא תמוה. האומנם נדרש לצורך הסימן הארמי? והרי ניתן היה לנסח "וחמרא וכספא לאחיהון"?! אולי רומז הסימן לעצמות שאול המלך שתקעו פלשתים על חומת בית שאן (שמ"א ל"א, ח-יג; שמ"ב כ"א, יב-יד), ואומר כביכול: עצמות המלך הושבו לישראל, אך יין וכסף נתנו הפלשתים לאחיהם ולא לישראל.
47. סימן הזיכרון הזה הוא יוצא דופן, מפני שבניגוד לשאר כל סימני הזיכרון בארמית, אין הוא מפרט את פריטי המסורה המפרטת, אלא נלווה להערת מסורה משווה. בהערות מסורה

15. מל"א י"ג, יח: וְיֵאָכֵל ה' רפ' וְסִימְנֵהוֹן' – קם (בראשית כ"ז, לא – יקם) עשבא (שמות י', יב – עשב) דלחמא (שמות ב', כ – לחם) וכפר (מל"א י"ג, יח – כחש) בגנתא (שה"ש ד', טז – לגנו).
16. מל"א ט"ז, כד: שָׁם ו' וְסִימְנֵהוֹן' – אברם (בראשית ט"ז, טז) אברהם (בראשית כ"א, ג) בכורה (שמ"א ח', ב – הבכור) נטר (מל"א ט"ז, כד – שָׁמֵר) קרתה (יחזקאל ל"ט, טז – עיר) דבְּרָה⁴⁸ (משלי ל', ד – בנו).
17. מל"ב א', ד: וְלָכֵן ה' וְסִימְנֵהוֹן' – עלי סלק לערסה מסכי רחמין (לעיל, [13]).
18. מל"ב י"ט, יג: אִיו וְאִיו ה' וְסִימְנֵהוֹן' – בנתהון דמלכיא דמלכים אתגלגלין ובהתין ומיתין (לעיל, 4).
19. ישעיהו י"ב, א: יֵשֶׁב ה' וְסִימְנֵהוֹן' – אכל מס[כינא צפרתא דירושלם] ואתנחם (לעיל, 1, בא דיון בהערה זהה).
20. ישעיהו כ"ט, טז: הִבִּין ג' וְסִימְנֵהוֹן' – דניאל (דניאל א', יז – ודניאל) הפך (ישעיהו כ"ט, טז – הפככם) איסרטה (איוב כ"ח, כג – דרכה).
21. ישעיהו מ"ג, ד: וְאָתָּן ג' וְסִימְנֵהוֹן' – חמדתה (ירמיהו ג', יט – חמדה) דאדם (ישעיהו מ"ג, ד – אדם) רחמין (ירמיהו מ"ב, יב – רחמים).
22. ישעיהו מ"ח, כא: בְּקִרְבֹּת ב' קמצ' – תעלייא (יחזקאל י"ג, ד – כשעלים) צחיי (ישעיהו מ"ח, כא – צמאו).
23. ישעיהו ס"ה, ו: כל לשון חֵיק, חֵיקָם אֶל קרי בר מן ב' – צלותי (תהילים ל"ה, יג – ותפלתי) כתיבא (ישעיהו ס"ה, ו – כתובה).
24. ירמיהו כ"ז, ה: יֵשֶׁר ב' פת' – אתיהבת (ירמיהו כ"ז, ה – ונתתיה) פחרותא (ירמיהו י"ח, ד – היוצר) לקהלא (דה"א י"ג, ד – הקהל).
25. יחזקאל ב', ו: תִּחַת ב' זקפ' קמצ' וְסִימְנֵהוֹן' – עקרבווי (יחזקאל ב', ו – עקרבים) דיהושע (יהושע ח', א – יהושע).
26. יחזקאל ה', ד: תִּקַּח ב' זקפ' קמצ' וְסִימְנֵהוֹן' – מתקלא (במדבר ג', מז – בשקל) אפק (יחזקאל ה', ד – תִּצָּא).
27. יחזקאל ט"ז, נא: אחותיך ב' וחד ואחותיך וְסִימְנֵהוֹן' – שמרון (יחזקאל ט"ז, נא – ושמרון) אדכרת (שם, סא – וזכרת) לסדם (שם, נה – סדם) o ושמרון חס י'.
28. יחזקאל כ"א, כד: וְיָד ג' קמצ' – תפוק (דברים כ"ג, יג – ויצאת) ברי (יחזקאל כ"א, כד – בְּרָא) למדברא (בראשית ל"ז, כב – במדבר).⁴⁹

משווה שכיחים בדרך כלל סימנים משני הסוגים הראשונים: ראשי תיבות או פסוקים המובאים לזיכרון.

48. סימן הצירי – בניקוד בבלי.

49. הרמיזה לפועל בְּרָא מבוססת על דמיון צלילי בלבד.

29. יחזקאל ל"ד, יז: וְאֶתְנָה ג' וְחַד אֶתְנָה⁵⁰ וְסִימְנָהוֹן' – חכמת (בראשית ל"א, ו – ידעתן) ענא (יחזקאל ל"ד, יז – צאני) מצדתה (יחזקאל י"ג, כ – מצדדות) דכיפייא (יחזקאל י"ג, יא – אבני אלגביש).
30. יואל א', כ: מִיָּמַי ב' זְקַפְּךָ קִמַּצְתָּ – נחלייא יבשון o וכל אתנח' וסופ פסו דכות ב מ ג' מדברא דגיהנמ וחבי' (לעיל, [16]).
31. חבקוק א', י: ח' פסוק' וְהוּא, הוּא – ונפק (שופטים ג', כד – יצא) אדומייא (שמ"א ט"ז, יב – אדמוני) יאי (שמ"א כ"ח, יד – תארו⁵¹) מן ברזלי (שמ"ב י"ט, לג – וברזלי) ישראל (הושע ח', ו – מישראל) שתון (מל"א כ', יב – ש'תה) ומקלס (חבקוק א', י – יתקלס) ומטמר (דה"ב כ"ב, ט – מתחבא).
32. חבקוק ג', טז: צָלְלוּ ג' – אעל (חבקוק ג', טז – יבוא) איברא (שמות ט"ו, י – כעופרת) בתרעה (נחמיה י"ג, יט – שער).
33. צפניה ג', ז: וְלֹא יִפְרֹת ד' וְסִימְנָהוֹן' – מיתוי (רות ד', י – המת) דמבולא (בראשית ט', יא – ממי המבול) ליטין (יהושע ט', כג – ארורים) ומחבלין (צפניה ג', ז – השחיתו).
34. דה"א ד', מ: נְטוּב ה' קִמַּצְתָּ וְסִימְנָהוֹן' – טלייה בחירא פרא ואשכח חכמה (לעיל, [14]; הערה זהה).
35. תהילים ס"ו, טו: אֶעֱלֶה ח' – אמר (שמות ג', יז – ואמר) מלאככה (שופטים ב', א – מלאך) לאנתתה (שמ"א כ"ח, יא – האשה) דארונה (שמ"ב כ"ד, כד – ארונה) אריך (ירמיהו ל', יז – ארכה) למכסייה (ירמיהו מ"ו, ח – אכסה) קוטרתה (תהילים ס"ו, טו – קטרת) דירושלם (תהילים קל"ז, ו – ירושלים).
36. תהילים ע"ח, כח: וַיִּפֹּל ג' וְסִימְנָהוֹן' – אדם (בראשית ב', כא – על האדם) מית (במדבר ל"ה, כג – וימת) במשריתא (תהילים ע"ח, כח – מחנהו).
37. תהילים פ"ח, ז: בְּמַצְלוֹת ג' וְסִימְנָהוֹן' – נחתו (שמות ט"ו, ה – ירדו) רדופייא (נחמיה ט', יא – רדפיהם) לחשוכא (תהילים פ"ח, ז – במחשכים).
50. האות ת בתיבות ואתנה, אתנה מנוקדת בצירי (בניקוד בבלי).
51. כך בכתר (מהד' לוינגר, ובעקבותיה תכנת הכתר, העתיקו: ואי). שם התואר 'אי' (יפה) משמש לעתים בתרגומי הצירוף 'יפה תואר', כגון "יפת תאר ויפת מראה" (בראשית כ"ט, יז) – "יאיא בריוא ושפירא בחיזוא" (המיוחס ליונתן); "יפת תאר וטובת מראה" (אסתר ב', ז) – "יאיא בריוא ושפירא וחסודה בחזוא" (תרגום שני). אמנם שכיח יותר התרגום ההפוך, כגון "יפה תאר ויפה מראה" (בראשית ל"ט, ו) – "שפיר בריוא ויאי בחזוא" (אונקלוס והמיוחס ליונתן). יש פסוקים שאירע בהם תהליך של השמטה, והמילה "תואר" ספגה לתוכה את משמעות המילה "יפה". כגון "ואיש תאר" (שמ"א ט"ז, יח – יונתן: "וַגִּבְרָא שְׁפִיר בְּרִיָּיה"; רד"ק: "פירוש: תאר יפה [...] וכן תירגם יונתן"); "לא תאר לו וְלֹא הִדָּר" (ישעיהו נ"ג, ב). נראה שבהמשך למגמה הזאת נקט בעל הסימן את המילה "יאי" לציון "תואר" גם בפסוקנו: "וַיֵּאמֶר לָהּ מַה תֵּאָרוּ".

38. איוב ל"ט, י: יִשְׁדָּד ג' וְסִימְנָהוֹן' – הכל יומא (ישעיהו כ"ח, כד – הכל היום) עגלתא (הושע י', יא – עגלה) קטירא (איוב ל"ט, י – התקשר).
39. משלי י"ב, יב: מְצוּד, מְצוּדִים, מְצוּדוֹת⁵² ח' בלשנ' – חלמת (ישעיהו כ"ט, ז – כחלום) חמדתה (משלי י"ב, יב – חמד) שבועתא אתבזעת (יחזקאל י"ג, כ – מצדדות, מצדדות)⁵³ סוגרה (יחזקאל י"ט, ט – בסוגר) דקרתא (קהלת ט', יד – עיר) נונייא (קהלת ט', יב – כדגים) מריריא (קהלת ז', כו – מר).
40. משלי י"ט, יד: וּמִי-הֵנָּה ד' וְסִימְנָהוֹן – ברנשה מגפף ביתה סגין (לעיל, [15]).
41. משלי כ"ב, י: וְיִצָּא ג' וְסִימְנָהוֹן – רבא טרד רוגזא (לעיל, [6]).
42. משלי כ"ו, ב: כְּצִפּוֹר ג' דגש' וְסִימְנָהוֹן' – צדוני (איכה ג', נב – כלשון הכתוב ולא בארמית) למנוס (משלי כ"ו, ב – לנוד – תרגום: דטאָס) וערקת (?). הפסוק השלישי שבאה בו הצורה המיודעת כְּצִפּוֹר הוא "התשחק בו כצפור ותקשרנו לנערותיך" (איוב מ', כט), אך קשה להבין איך הסימן רומז לו. לכאורה הסימן "וערקת" מתאים דווקא לתהילים קכ"ד, ז – "נפשנו כצפור נמלטה". אולם בחילופי הגרסות שבמהדורת כ"ד גינצבורג לא מצאתי עדות לצורה מיודעת בתהילים קכ"ד, ז, ולא לצורה לא מיודעת באיוב מ', כט.
43. משלי כ"ט, ד: תְּרוֹמוֹת ג' ב' חס' וחד מל' – כל (במשבר י"ח, יט – כל) טווריא (שמ"ב א', כא – הרי) דמלכא (משלי כ"ט, ד – מלך).

52. בכל אחת מן המילים בא סימן חולם (בבלי) אחרי האות צ.

53. קשה לפרש את "שבועתא, אתבזעת". לוינגר (לעיל, הערה 2) פירש כי "שבועתא" רומז ליחזקאל י"ג, כז: "כֹּה תֹאמַר אֲלֵהֶם כֹּה אָמַר אֲדֹנָי ה' חִי אֲנִי אִם לֹא אֲשֶׁר בְּחֻבּוֹת בְּחֻבּוֹת יִפְלֹוּ וְאֲשֶׁר עַל פְּנֵי הַשָּׂדֶה לְחֵיהַ גְּתִיתוֹ לְאֶכְלוֹ וְאֲשֶׁר בְּמִצְדוֹת וּבְמַעְרוֹת בְּדָבָר יָמוּתוּ". "חי אני" ו"אם לא" הם לשונות שבועה. אבל אין פה מצדדות, אלא מצדדות! והפסוק הזה נכלל בהערת מסורה אחרת המונה ט' מצדדות (מ"ג-ד ישעיהו ל"ג, טז וראה להלן). המילה "אתבזעת" רומזת, לדעת לוינגר, ליחזקאל י"ג, כא ("וְקָרַעְתִּי אֶת מְסַפְחֹתֶיכֶם וְהִצַּלְתִּי אֶת עַמִּי מִיַּדְכֶן וְלֹא יִהְיוּ עוֹד בְּיַדְכֶן לְמִצְוֵה וַיִּדְעֶתֶן כִּי אֲנִי ה'"). אולם הלוא כל הערת המסורה לא באה אלא להבחין בין מצודה ובין לשונות מצוד בחולם!

ההסבר הנכון הוא שהמסורה רומזת לשתי היקריות מְצַדּוֹת ביחזקאל י"ג, כ. המילה "וקרעת" מופיעה גם בפסוק הזה, ולשון שבועה רומזת לפתיחת הפסוק, "לכן כה אמר ה' א-להים", ו"ואין לכן" אלא לשון שבועה, שנאמר 'לכן נשבעתי לבית עלי' (שמ"א ג', יד) (תנחומא שופטים א).

משפט הסימן הזה הובא בשיבוש באוסף המסורה של גינצבורג, סעיף מ 676: "מְצַדּוֹת ט' בליש' וסימ' ... וסימ' בלשון ארמי במערתא דגדיא בטורא מטמר מרום בבל אקש לה מותא. סימן אחר חלמת חמרתא שמעתא אתבזעת סוגרה נוניא מריריא". גינצבורג לא ידע כי הסימן השני אינו מתייחס להערת המסורה על מצדדות, אלא להערה על לשון מצוד, כמו בכתר. מקור ההערה שהביא אינו ידוע, מפני שגינצבורג לא הספיק לפרסם את מקורות הערות המסורה שהביא בחלק השני של האוסף שערך. בסימן שציטט חסרה המילה "דקרתא", וגם חלו שיבושים נוספים: חמרתא<חמדתא; שמעתא<שבועתא.

44. משלי ל', ד: שם ו' וסימנהון' – אברם (בראשית ט"ז, טז) אברהם (בראשית כ"א, ג) בכורה (שמ"א ח', ב – הבכור) נטר (מל"א ט"ז, כד – שָׁמַר) קרתה (יחזקאל ל"ט, ט, טז – עיר) דברה (משלי ל', ד – בנו).

כתבי היד ורשימת קיצורים

- א = כתר ארם צובה, רוב התנ"ך, מהד' צילום, ירושלים תשל"ו.
 ד = דפוס "מקראות גדולות", ונציה רפ"ד-רפ"ו.
 ה = כ"י הסמינר התאולוגי בניו יורק JTS 44a (מהדורת צילום: חמישה חומשי תורה – כתב יד ספרדי קדום [קודקס הללי] מאוסף הסמינר התאולוגי בניו יורק, ירושלים תשל"ד).
 ל = כ"י סנקט פטרבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I B19a, תנ"ך שלם (מהדורת צילום, ירושלים תשל"א; מהדורת צילום חדשה, D.N.] 1998. (Freedman (ed.), *The Leningrad Codex - A Facsimile Edition*, Canada 1998).
 ק = כ"י הנביאים מקאהיר, גוטהייל 34, דפוס צילום, ירושלים תשל"א.
 ש = כתב יד ששון 507 (כיום ירושלים 5702 Heb. 24°). תורה. דפוס צילום, קופנהאגן 1982-1978.
 כ"י = כתב יד.
 מ"ג = מסורה גדולה.
 מ"ק = מסורה קטנה.